

Nada Yuill

DUŠAN POPOVIĆ U LONDONU

Dušan Popović u Londonu

NADA YUILL

18 Benson Court, Junction Road, London N 19

Najkraći je ali i najdjelotvorniji period u životu Dušana Popovića, čiju stogodišnjicu rođenja slavimo ove godine, nekoliko mjeseci što ih je proveo u Londonu 1918. godine. Njegovi će posmrtni ostaci, međutim, ostati na londonskom groblju Highgate još četrdeset i jednu godinu, da bi zatim bili preneseni u Beograd. U vezi s boravkom Dušana Popovića u Londonu želim razmotriti tri epizode: onu najdužu, 1918, i dvije sasvim kratke, 1944. i 1959. Uz to želim objaviti nekoliko tekstova koji do sada nisu izašli u Jugoslaviji, dijelom Popovićevih a dijelom o njemu, štampanih u ovdašnjim publikacijama ili nađenih u arhivima.

ŽIVOT I RAD U LONDONU

Svi značajni datumi Popovićeva života ironični su promašaji od nekoliko dana. Da je stigao na svijet nekoliko dana ranije, njegovi se biografi ne bi morali razilaziti u tome je li rođen u prosincu 1884. godine ili u siječnju 1885 — ovisno o računanju prema starom ili prema novom kalendaru. Ovakvo sada imamo dvije nadgrobne ploče s dvije različite godine rođenja. No o tome kasnije. Isto tako, da je izdržao na životu svega tri dana dulje, bio bi dočekao ono za što se strastveno borio: svršetak prvoga svjetskog rata. Na dvije internacionalne konferencije: jednu u Stockholmu a drugu u Londonu, stigao je — opet zbog činjenica izvan svoje kontrole — prekasno.

O stockholmskoj konferenciji već je sve izrečeno i nema potrebe da se rekapitulira, osim onoliko koliko je potrebno za razumijevanje odlaska u London. Dušan Popović zajedno je s Trišom Kaclerovićem, narodnim poslanikom, stigao u Stockholm 2. X 1917.¹ Popović, u svojstvu sekretara

¹ Ovaj se datum nalazi na prvoj razglednici koju je Popović poslao svojoj ženi iz Stockholma, a čuva se u Fondu D. Popovića (II, 196—290) u Arhivu Srbije. Zanimljivo je kako datum dolaska varira u literaturi o Popoviću, dijelom zbog zbrke oko računanja prema starom i prema novom kalendaru, a dijelom zbog oskudne dokumentacije. Navodim samo neke od datuma: 6. X 1917 (Vlado Strugar: Jugoslavenske soc. dem. stranke, Zagreb 1963; 15. i 16. X 1917 (Stockholm — publikacija Org. Kom. Štokholmske konferenc., Uppsala 1918); kraj septembra (M. Todorović: SRP); 9. X 1917 (S. Dimitrijević: Dušan Popović, Sabrana dela I).

Srpske socijaldemokratske partije, i Kaclerović, u svojstvu socijalističkog poslanika, predali su tamošnjem Rusko-skandinavskom komitetu Druge internacionale dva važna dokumenta, od kojih je drugi, pod naslovom *Un Appel des Socialistes Serbes au Monde Civilisé* vjerojatno postao direktan povod da se dvojici srpskih delegata uruči poziv za narednu konferenciju, onu u Londonu. Tekst toga potresnog memoranduma, koji je Popović preveo na francuski jezik, postao je, kako se ubrzo po njegovu objavljivanju pokazalo, najpotresniji i najefikasniji dokument o stradanjima srpskog naroda pod nasiljem austrijskih i bugarskih okupacionih vlasti i ubrzo je preveden na nekoliko jezika. Taj je pamflet snažno odjeknuo među socijalistima svih zemalja i ukazao na te mlade i relativno nepoznate Srbe koji se tako strastveno bore za oslobođenje svoga napaćenog naroda. Po riječima njemačkog socijalista i poznatog historičara Hermann Wendela² »Popović je napisao tekstove dubljih misli i briljantnijih rečenica, ali nijedan drugi dokument nije napisao krvlju svog srca i nije tako djelovao na evropsku javnost«. Sekretar Biroa Internacionale, Camille Huysmans, napisao je predgovor Apelu, koji je nazvao »krik očaja« i ubrzo poslije njegova štampanja u Uppsali, u listopadu 1917, objavljen je u Londonu s podnaslovom: »Srpsko Poslanstvo u Londonu objavljuje ovaj memorandum koji su g. T. Kaclerović, član srpskog parlamenta, i g. Dušan Popović, sekretar radničke partije, uručili Međunarodnom socijalističkom birou u Stockholmu. Obojica su dvije godine bili svjedoci nedjela koja opisuju.«³ Dokument je očito naišao na živ interes u britanskoj javnosti, a i trenutak je bio povoljan da se »svjedoci nedjela« pozovu u London, jer su upravo bile započele pripreme za Treću međusavezničku i radničku konferenciju.

Na Hysmansov zahtjev uputio je vođa britanske Laburističke stranke Arthur Henderson⁴ telegram Popoviću i Kacleroviću u Stockholm kojim ih poziva da prisustvuju konferenciji u Londonu 20. veljače 1918. Makinacije oko izdavanja putnih isprava učinile su svoje kao i prilikom dozvole za putovanje u Stockholm: ovaj put Kacleroviću uopće nije izdana putna isprava, a Popović je tako dugo odgadao svoje putovanje, neprestano u nadi da će Kaclerović poći s njim, da je na kraju zakasnio na konferenciju. Popoviću je bilo neobično jako stalo da Kaclerović s imunitetom narodnog poslanika prisustvuje konferenciji i tako dade mnogo veću težinu svemu što će se tamo reći u ime srpske partije. No kad je postalo

² Hermann Wendel, njemački socijalist koji se mnogo bavio pitanjima SSDP i specijalno cijenio Popovića kojega je osobno poznao. U *Aus der Welt der Südslaven*, (Berlin 1926) posvećuje mu čitavo poglavlje. Korespondirao s mnogim srpskim socijalistima za vrijeme prvoga svjetskog rata. U to vrijeme Wendel je član Reichstaga. God. 1929. promoviran na doctor honoris causa Beogradskog univerziteta. Objavio veći broj romansiranih biografija. Prevodio sa srpskog na njemački jezik.

³ TEK 1, 2.

⁴ SRP 164. Arthur Henderson, lider britanske Laburističke stranke.

očito da Kacleroviću neće biti dopušteno da ode na londonsku konferenciju, Dušan Popović se uputio sam iz Stockholma 13. veljače 1918.⁵

Iz originalnog Popovićevog pasoša, koji se čuva u Arhivu Srbije u Železniku kraj Beograda, vidljivo je da je izdan u Londonu već u studenom 1917. ali je viza za putovanje u Veliku Britaniju izdana u Stockholmu. Zanimljivo je da je ta viza, koju mu je izdao britanski konzulat u Stockholmu sa svrhom »posjete srpskog poslanstva u Londonu«, izdana dva puta: prvo u prosincu 1917. a zatim u veljači 1918. Iz toga proizlazi da je valjanost vize vjerojatno istekla, jer je Popović odgađao svoj put, i zatim zatražio da se ponovo izda kad je već postalo jasno da se mora u Englesku uputiti bez Kaclerovića. Iz Stockholma je putovao u Norvešku, gdje se ukrcao na brod u Bergenu i stigao u Britaniju 23. veljače, iskrcavši se u sjevernoškotskoj luci Aberdeenu. To je, dakako, bilo prekasno za konferenciju u Londonu koja se već približavala kraju: završila je 24. veljače.

Popović je ipak u Londonu zatekao ostale srpske delegate koji su prisustvovali Trećoj međusavezničkoj konferenciji. U to je vrijeme, kako je poznato, već postojao dubok rascjep unutar Srpske socijaldemokratske partije i njezina frakcija u Parizu poslala je svoje delegate u London. Od ta tri delegata, koji su prisustvovali konferenciji samo kao konzultativni članovi, pouzdano se zna da je Popović zatekao Kostu Novakovića, svoga intimnog prijatelja i dugogodišnjeg suradnika. Dušan Popović i Kosta Novaković u Londonu su proveli zajedno nekoliko dana i u tom je razdoblju uspjelo Popoviću da Novakovića ubijedi kako su pogledi pariške frakcije izrazito socijalpatriotski i kako ih je nemoguće dovesti u sklad s marksističkim stavom kakav zastupaju Kaclerović i Popović. Novaković je zatim oputovao u Pariz i ugovorio s Popovićem da će i on nakon kraćeg vremena poći tamo. Čini se, međutim, da Popović nije istinski namjeravao da ode u Pariz, odnosno kad je konačno ipak donio takvu odluku bilo je prekasno jer ga je već srvala bolest koja je godinama u njemu pritajeno čamila.

Nepunih šest mjeseci koje je Popović proveo u Londonu nabijeni su akcijom do rasprsnuća. Gotovo je nevjerojatno kako je taj čovjek, boreći se s jedne strane s jezičnim problemom a s druge s velikim materijalnim teškoćama, bez bliskih prijatelja i neprestano poboljšavajući, uspio razviti tako intenzivnu političku aktivnost. Svoj glavni zadatak, razbijanje pariške grupe, vršio je pišući svakodnevno po nekoliko pisama, i članovima njezinog Komiteta i pojedinim radnicima kojima je strpljivo i taktično objašnjavao bit ideološkog rascjepa do kojega je došlo za vrijeme rata unutar mnogih evropskih partija, pa tako i u srpskoj. Osim te kompleksne korespondencije Popović je pisao članke za englesku, francusku i austrij-

⁵ *Archiv für sozialistische Geschichte* (Hannover 1966), Band VI—VII, Die Serbische Sozialdemokratie und die Stockholmer Konferenz von 1917. Grof Otokar Czernin, austrijski ministar vanjskih poslova za vrijeme prvoga svjetskog rata, odobrio je Popoviću i Kacleroviću putne isprave za putovanje u Stockholm, ali je odredio dva agenta koji će ih pratiti i izvještavati o njihovom kretanju i držanju. Jedan od agenata, grof Fürstenberg izvještava Czernina telegramom da je Popović oputovao 13. II 1918. u Englesku a Kacleroviću je uskraćen pasoš.

sku socijalističku štampu, surađivao s Jugoslovenskim klubom u Londonu, radio za Crveni krst, davao intervjue engleskim novinarima i, što je najvažnije, sudjelovao na narednoj Međusavezničkoj konferenciji, održanoj također u Londonu, u rujnu 1918.

Jedna od prvih akcija što ih je Popović poduzeo u Londonu bila je odlično smišljena kampanja da se britanska, a preko nje i ostala evropska javnost, upozna sa činjenicom da materijalna sredstva što su se prikupljala od stanovništva za takozvanu *Pomoć Srbiji* (Serbian Relief Fund) i dosizala vrlo visoke svote, zapravo ne stižu do ugroženoga srpskog stanovništva, jer ih britanske vlasti zadržavaju u strahu da ne dopadnu u ruke okupacionoj vojsci u Srbiji. U lijevo orijentiranom londonskom dnevniku *Daily News and Leader*⁶ objavljen je 16. ožujka intervju što ga je Dušan Popović dao engleskom novinaru, a neposredno po njegovu objavljivanju u tim popularnim novinama, obratio se Williamu Gilliesu, sekretaru Međunarodnog odsjeka Laburističke stranke, s molbom da ga uputi na neko mjerodavno lice u britanskoj vladi, kod kojega bi u audijenciji još jednom obrazložio svoj apel. Gillies ga je zaista preporučio Georgeu Burnsu u Ratnom kabinetu.⁷ Istodobno Popović i sam već piše za engleske publikacije. Sigurno je da mu je to predstavljalo veliki problem, jer je engleski jezik poznavao slabo ili gotovo nikako. Da je tako, vidljivo je iz nekoliko podataka. Prvo, kad god mu je bilo moguće, služio se francuskim. Gillies ga primjerice upućuje u Ratni kabinet i unaprijed napominje da će se razgovor voditi na francuskom, zatim s vođama laburističkog pokreta korespondira na francuskom, i vrlo vjerojatno sa svim obrazovanim Englezima govori francuski. Popović je duboko žalio što ne razumije jezik zemlje u kojoj živi i to u nekoliko navrata spominje. U pismu Kostu Novakoviću⁸ kaže: »S druge strane, za rad, za studije, i teorije i života, London je bolji. (Od Pariza, nap. N. Y.) Ovde ima dosta uslova za razvijanje u tome pravcu. Sem toga, ovo je vrlo interesantna i originalna sredina; vrlo je korisno i vrlo zanimljivo izučavati je [...] Ovde bi se, čini mi se, samo kad bi se znao jezik, moglo dosta i sa svoje strane koristiti socijalizmu [...] Šteta je što se ne zna jezika, grdna šteta.« U svakodnevnom saobraćaju, mislim da mu je mnogo pomogao Živan Ostojić, krojački radnik koji je već mnogo ranije stigao u London i sasvim tečno govorio engleski, a čini se i francuski. Popovićeve članke za publiciranje prevodio je Sava Popović — ni u kakvom srodstvu s Dušanom — slikar koji je također bio nastanjen u Londonu.⁹

Već na početku ožujka izlazi poznati Popovićev članak u časopisu *The New Europe* u kojem razmatra makedonsko pitanje. Taj se članak često citira u jugoslavenskim publikacijama o Popoviću, pa mislim da nije potrebno rezimirati Popovićevo sagledavanje toga delikatnog problema, zbog kojega je došao u sukob s mnogim članovima SSDP u Srbiji i Francuskoj. Ali nalazim za potrebno da napomenem činjenicu koja se meni čini inte-

⁶ TEK 3.

⁷ SRP 168.

⁸ SRP 49, pismo od 29. IV 1918.

⁹ SRP 50, pismo od 30. IV 1918.

resantna. *The New Europe* uređivao je poznati londonski slavist R. W. Seton-Watson koji se za vrijeme prvoga svjetskog rata intenzivno angažirao oko pitanja stvaranja kraljevine Jugoslavije i najuže surađivao s Jugoslavenskim odborom u Londonu sa čijim se stavom Popović ideološki duboko razilazio. Dok je Jugoslavenski odbor radio na ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca u okviru monarhije, zanemarujući pitanje ostalih jugoslavenskih nacija, Popović se zalagao za stvaranje Federativne Balkanske Republike s Makedonijom kao ravnopravnim članom. U svom londonskom članku on zapravo odgovara rumunjskom socijalistu Rakovskom, koji je u jednom od prethodnih brojeva *The New Europe* zastupao ideju referendumu na Balkanu. Dobiva se dojam da je Seton-Watson brzo proleto štampao članke te dvojice marksista u svom rojalističkom časopisu: u svojoj opširnoj knjizi *The Yugoslavs Correspondence* ni ne spominje Dušana Popovića, iako govori o stotinama Jugoslavena s kojima je dolazio u kontakt.

Potkraj ožujka Popović objavljuje svoj prvi članak u listu *The Call*¹⁰ u kojem će kasnije surađivati u još nekoliko navrata. Taj je članak izvanredno zanimljiv iz nekoliko razloga. U njemu Popović nastupa kao srpski delegat Međusavezničke konferencije koja je održana u Londonu, a na koju je zakasnio, ali unatoč tome sebe smatra službenim delegatom. Tako je uostalom naveden i u publikaciji o toku konferencije¹¹ u kojoj se kaže: »Srpska delegacija je stigla po završetku konferencije ali je odobrila Memorandum. Osim službenih delegacija dozvoljeno je prisustvovanje drugim organizacijama, među njima srpskim političkim i sindikalnim grupama socijalističkih izbjeglica u Parizu. Delegacija: Srpska socijalistička partija: D. Popović. Konzultativni delegati: Srpska socijalistička partija u Francuskoj: A. Pavlović, R. Novaković. Opći Sindikat Srba u Francuskoj: K. Čalpa.« Memorandum konferencije, koji zatim slijedi a također štampan u *The Times* od 24. veljače 1918, donosi u odjeljku o Balkanu ovu formulaciju:

- »1. Neprijateljske snage ima da napuste sve okupirane teritorije,
2. svakoj naciji treba dati punu slobodu u kojoj će odlučiti o vlastitoj sudbini,
3. na posebnoj konferenciji raspraviti će se o administrativnoj reorganizaciji balkanskih naroda, a u slučaju neslaganja odredit će se jedna autoritativna međunarodna komisija koja će raspraviti o ulasku svih balkanskih država u federaciju.«

Dušan Popović, dakle, promptno je reagirao na tok konferencije, a posebno na Memorandum, tim izvanredno lucidno i oštro koncipiranim člankom, identificirajući se precizno samo s pojedinim stavovima i izražavajući neslaganje sa stavovima koji se flagrantno protive njegovom shvaćanju ratnih ciljeva. Posebno pada u oči njegov principijelni odnos: nikakva lažna kurtoazija prema organizatoru konferencije i njegovom domaćinu,

¹⁰ TEK 4.

¹¹ *Inter-Allied Labour and Socialist Conference*. Memorandum o toku konferencije. Biblioteka Fakulteta političkih i ekonomskih znanosti, London. Ime Kazimira Čalpe pogrešno štampano.

Arthuru Hendersonu, ne utječe na Popovića-političara kada treba da nastupi za svoju partiju i narod.

Članak *Srpski socijalisti i Međusaveznička radnička konferencija* predstavlja u neku ruku program čitave šestomjesečne političke akcije koju će Popović razviti u Londonu: borbu protiv socijalpatriotizma koji je sadržan u devizi Saveznika: »borba do pobjede«, prepoznavanje goleme političke i moralne važnosti oktobarske revolucije, nepokolebivost marksističkog stava u pitanjima oslobođenja balkanskih naroda. U pismu koje će mnogo kasnije pisati Trišti Kacleroviću, a o kojem će još biti govora, Popović je obrazložio neke elemente koji samo indirektno proizlaze iz toga članka, a odnose se na njegov stav prema pariškim delegatima srpske partije. Oni su potpuno podržali rezoluciju i memorandum, bez onih ograda koje postavlja Popović, pa će iz toga razmimoilaženja proisteci sukob između Popovića s jedne i pariške grupe s druge strane. Kvintesenca Popovićevog reagiranja na Treću međusavezničku konferenciju — borba protiv rata za što skoriji mir — predstavlja, mislim, i sintezu većine kasnijih tekstova napisanih u Londonu.

U isto vrijeme dok je člankom za *The Call* Dušan Popović, ubrzo po svom dolasku u Englesku, etablirao sebe i svoju partiju u engleskim socijalističkim krugovima, stupa i u kontakt sa srpskim radnicima u Londonu. O srpskim radnicima koji su za vrijeme prvoga svjetskog rata živjeli u Londonu nema dovoljno dokumentacije, ali su očito i među njima postojale razne grupacije. U svojoj knjizi *Prepiska srpskih socijalista*¹² autori Vlastimir Lapčević i dr Toma Milenković navode zanimljive i teško dostupne podatke iz neobjavljenih memoara dra Slavka Šećerova o situaciji potkraj prvoga svjetskog rata: »Za vreme mog boravka u Londonu ja sam stupio u vezu sa našim izbeglicama radnicima i majstorima i odlazio u njihovo društvo koje je imalo svoje sedište u Srpskom restoranu u ulici Ganton. Oni su čak imali i svoje društvo 'Jugoslaviju' i bio sam pozvan da uđem za člana. No ja nisam bio raspoložen nego sam želeo da se izvrši reforma društva. U tome sam i uspeo, te je 'Jugoslavija', Jugoslovensko udruženje reformisano u 'Jugoslovensko radničko udruženje'.« Iz programa »Jugoslavije«, kako ga izlaže Šećerov, vidljivo je da su nakon Šećerovljeve reforme njegovi članovi bili socijalistički orijentirani, iako nije poznato kojoj su frakciji pripadali. List koji su izdavali, »*Yugoslav Labour Notes*«, ne čuva se u biblioteci časopisa i novina Britanskog muzeja u Londonu (British Newspaper Library), koja je inače odlično opremljena izdanjima, publiciranim i u Velikoj Britaniji i u čitavom svijetu, što je zaista šteta jer bi se tako mogla sagledati orijentacija društva. Da je ono postojalo, vidljivo je ne samo iz sačuvane članske iskaznice koja se nalazi u Arhivu Srbije na ime dra Šećerova, nego i iz pisma koje Dušan Popović upućuje društvu 16. ožujka 1918, a koje je objavljeno u *Prepisci srpskih socijalista*.¹³ Nije važno da Šećerov spominje kao adresu društva Ganton Street, dok u sačuvanoj iskaznici stoji da je sjedište društva u Endsleigh Gardens broj 9. Ta lijepa zgrada još uvijek postoji u Londonu i, premda se sada u njoj nalazi dio Londonskog univerziteta, postoji mi-

¹² PREP 295, nap. 1 i 2 i 401, nap. 1.

¹³ PREP 295.

šljenje da se u njoj nekada nalazilo »neko strano udruženje«. Popović se u pismu Društvu jugoslavenskih radnika zahvaljuje na pozivu da održi predavanje, koje zbog drugih obaveza ne može održati. U kasnijem pismu, potkraj travnja, upućenom Kostu Novakoviću,¹⁴ Popović spominje predavanja koja se održavaju u Klubu u Londonu, ali nije sasvim jasno misli li pri tom na to isto društvo. Ono što je pri svemu tome bitno jest činjenica da je Dušan Popović uspijevao toliko toga učiniti u tako kratkom razdoblju.

Za čitavo to vrijeme nailazio je i na silne materijalne teškoće. Opetovano se u svojim pismima osvrće na različite probleme, ali pri tom nikada ne stavlja sebe u prvi plan nego svoju obitelj u Beogradu, koja je po njegovom odlasku ostala gotovo posve nezbrinuta. Radničkoj komori u Parizu, od koje je kao sekretar partije primao plaću, piše, na primjer, da taj novac ne šalju njemu nego njegovoj obitelji: ženi s jednogodišnjim djetetom i sestri koja je s djetetom ostala ratna udovica. »Ima naročito još jedna stvar koja me mnogo obespokojava. To je briga za Branku s detetom i ženu s detetom. Poslednji put sam im poslao nešto para iz Štokholma. Otada nikako više [...] Ja bih molio da Komora, vodeći računa o porodicama ostalih drugova, povede i o njima, naročito o Branki koja je sasvim na ulici s detetom. Meni neka Komora ne šalje ništa što bi mi ako bi mi ikad poslala; neka mesto toga pošalje njima: polovinu Branki, a polovinu ženi.«¹⁵ Radnička komora u Parizu Popoviću je isplaćivala 350 franaka mjesečno¹⁶ i premda mu je taj novac bio potreban — »Novac sam dobio. Došao je baš kad treba: u posljednjem momentu.«¹⁷ — on već nakon nekoliko mjeseci zahtijeva da se šalje obitelji. Njemu su, dakle, ostajali jedino prihodi od članaka koji su u to vrijeme počeli izlaziti, i od Crvenog krsta u Londonu za koji je počeo raditi da bi se nekako prehranio. O toj posljednjoj djelatnosti Popovićevoj također postoje samo šturi podaci. Britanski Crveni krst u svom odličnom arhivu ne posjeduje nikakvih podataka o radu ogranka koji je radio za Srbiju, a jedino što saznajemo iz Popovićevo je pisma Triši Kacleroviću¹⁸ u kojem kaže: »Pošto moram ostati, bar još nekoliko meseci ovde u Engleskoj, morao sam tražiti neko zanimanje od koga bi se moglo živeti. Poslanik (Jovan Jovanović Pižon. nap. N. Y.) mi je već poodavno nudio da mi na neki način olakša ostanak, ali ja sam to odbijao. Morao sam najzad pristati na jednu stvar, koja po mome shvaćanju nije ženantna niti se kosi sa mojim položajem: primio sam da budem organ Crvenog Krsta londonskog (nije srpski Crveni Krst, nego engleska samostalna humanitarna ustanova za Srbe, i prema tome nije ni u kakvoj vezi sa vladom, niti u zavisnosti od nje), ali da ne budem kancelarijsko lice, nego slobodan i samostalan, sa zadatkom da politički radim na pitanju potpore stanovništva u Srbiji (na primer skidanje zabrane uvoza u Srbiju) i pitanju rekonstrukcije. U posao još nisam ušao ali mi se čini da je dobar i koristan.« Nije поближе poznato

¹⁴ SRP 49, pismo od 29. IV 1918.

¹⁵ SRP 77, pismo od 5. VIII 1918.

¹⁶ SRP 109.

¹⁷ SRP 58, pismo od 14. V 1918.

¹⁸ PREP 375. To pismo od 11. VIII 1918. prvi je put objavljeno u knjizi S. Dimitrijevića, Dušan Popović, Izabrani spisi, 1951, ali bez dijela koji navode autori PREP.

ni što je Popović radio, ni koliko dugo, ni kolika mu je bila plaća. Osim toga se čini da je ipak u pitanju bio rad za *Pomoć Srbiji*, za organizaciju koja je za vrijeme prvoga svjetskog rata bila neobično aktivna u Britaniji, slala liječnike, bolničarke i materijalna sredstva srpskom civilnom stanovništvu i vojsci na solunski front, prihvaćala izbjeglice u Britaniji, ali nije bila u direktnoj vezi s britanskim Crvenim krstom, iako se morala koristiti njegovim kanalima da bi dobila odobrenje za rad na okupiranom i zaraćenom teritoriju. Ako je to moje nagađanje točno, a na njega me navodi jedino činjenica što se u arhivu ne nalaze podaci ni o kojoj »humanitarnoj ustanovi za Srbe« osim *Pomoći Srbiji*, treba reći da je to organizacija koju je 1916. godine osnovao Seton-Watson u okviru *Srpskog društva u Velikoj Britaniji* (*The Serbian Society of Great Britain*), a to znači da Popović nije želio raditi za srpski Crveni krst kako bi izbjegao bilo kakav kontakt s djelatnošću srpske vlade, ali je — vjerojatno ne znajući pod čijim je pokroviteljstvom — bio spreman da radi za ustanovu koja je također surađivala sa srpskom vladom. Uostalom, jedan bezazleni kontakt nastat će između Popovića i srpskog Crvenog krsta mnogo kasnije, kad je ležao prije smrti u bolnici u Londonu.

U direktnoj je vezi s Popovićeovom neimaštinom i njegov vječiti stambeni problem u Londonu. On sam tuži se ovako: »Živim dosta monotono. Glavno mi je zanimanje menjanje stanova. Četiri sam dosad promenio, a spremam se, u ime boga, i za peti. Vrlo je teško naći ovde komforan stan.«¹⁹ Od svih tih stanova nisu poznate adrese jer nisu sačuvane omotnice pisama što ih mnogobrojni drugovi upućuju Popoviću u London. Osim toga je, vjerojatno, upravo zbog čestog mijenjanja adresa, pošta bila upućivana na Srpski restoran kamo je on često zalazio i gdje su se svakodnevno okupljali srpski radnici i socijalisti nastanjeni u Londonu.²⁰ Jedina adresa koju je moguće pouzdano utvrditi posljednje je Popovićevo obitavalište u ulici Bernard broj 26 koja se navodi u smrtovnici matičnog ureda općine Camden. Ne zna se kad je Popović u tu kuću doselio ali je svakako iz nje prevezen u bolnicu da se više i ne vrati u nju. To je jedna od tisuća kuća kakvih i danas ima u Londonu: sastoji od niza samačkih soba koje su vrlo skromno namještene i slabo zagrijane. Registar vlasnika za 1918. godinu navodi zgradu kao »stanovi za podnajam« (Apartments for renting), a kao vlasnika nekog J. MacKenzie. To ne bi bilo uopće zanimljivo da isti taj MacKenzie nije ujedno vlasnik zgrade u neposrednom susjedstvu, na trgu Torrington broj 48, gdje je stanovao — podatak je također iz smrtovnice — Živan Ostojić, čovjek koji se dirljivo brinuo oko praktičnih strana Popovićeova života, bolesti i smrti, o čemu će još biti riječi. Koliko god je taj stan bio nekomforan i jadan, imao je jednu prednost: odličnu lokaciju za Popovićevo kretanje u Londonu. Bernard Street, naime, nalazi se u srcu grada, u poznatom kvartu Bloomsbury, koji je uvijek zanimao sve one posjetioce koji žele živjeti u neposrednoj blizini čitaonice Britanskog muzeja (sada: Britanska biblioteka), ustanove koja poput magneta privlači naročito marksiste. Da je Popović radio u toj čitaonici poznato je iz niza njegovih primjedbi iz privatne korespon-

¹⁹ SRP 78, pismo od 6. VIII 1918.

²⁰ PREP 320.

dencije.²¹ Vrlo je vjerojatno da je osim Ostojića u susjedstvu bilo i drugih Srba — kad žive u emigraciji, ljudi nastoje da žive u blizini — a uz to je položaj Bernard Streeta neobično povoljan, točno na pola puta između Endsleigh Gardensa, gdje je djelovalo društvo »Jugoslavija«, i Ganton Streeta, gdje se nalazio Srpski restoran. Upravo se na tim relacijama Popović svakodnevno kretao, u prvom redu da bi politički surađivao s radnicima koji su tamo zalazili, a zatim i da bi uspostavljao osobne kontakte u gradu gdje nije gotovo nikoga poznavao. Vrlo je vjerojatno da je dolazio u vezu s Kaclerovićevim šurjakom Vladom koji je u to vrijeme radio u Engleskoj,²² a u jednom pismu spominje ugodne dojmove što ih je stekao o srpskom poslaniku Jovanoviću,²³ dakle je i s njim morao saobraćati. Sve su to bili dobrodošli kontakti jer je Popović za vrijeme šestomjesečnog boravka, kako se vidi iz pisama raznim prijateljima u Parizu i drugdje u Evropi, imao prilično neveseo život, odsječen od obitelji s kojom po odlasku iz Stockholma više nije mogao ni korespondirati. Samozatajan kakav je bio, vrlo se rijetko žali na nedaće, ali tu i tamo već u travnju nazire se bolest i depresija. »Inače ovde nije bogzna kako prijatno. Naročito je klima strašna«, kaže u jednom pismu,²⁴ ili: »[...] mislim da bi bar ovaj kusur od života, koji, sve mi se čini, neće biti dug, trebalo utrošiti na nešto lepše i korisnije.«²⁵ Engleska ga, međutim, kao zemlja, kao stimulativni ambijent, neodoljivo privlači. »Zemlja je interesantna, radnički pokret još više.«²⁶ »Zbog toga sam rešio da još ostanem ovde. Prvo da malo naučim engleski jezik [...] da se bolje upoznam sa ovdašnjim prilikama i pitanjima, specijalno radničkim. Jer, mogu ti reći, ova je zemlja pravi sfinks. Vrlo je teško razumeti je i ući u njene odnose i u njenu dušu.«²⁷

Politički rad Popovićev u travnju dobiva nove sadržaje. Ono po čemu se on upisao u anale internacionalnog socijalizma — borba protiv rata, borba za mir bez aneksija i reparacija — ostaje još uvijek u prvom planu, ali je ne manje važna i njegova aktivnost na području razbijanja frakcije koja je u isto vrijeme djelovala u Parizu, pod vodstvom Ace Pavlovića, Save Muzikravića i Koste Novakovića. Ti srpski socijalisti djelovali su posredstvom svoga Komiteta na radnike u emigraciji u duhu savezničke politike u odnosu na rat. Svoje su ideje propagirali velikim dijelom u listu *Budućnost* koji je izlazio u Parizu. O ideologiji te frakcije, od koje je Novaković prvi prešao na stranu Dušana Popovića, a mnogi socijalisti nakon toga, rečeno je mnogo u djelima dra Sergija Dimitrijevića²⁸ i Popovićeve uloga detaljno je analizirana. Meni preostaje

²¹ SRP 60, pismo od 29. V 1918.

²² PREP 261, nap. 2.

²³ PREP 375, pismo od 11. VIII 1918: »Ovdašnji poslanik, g. Jovanović, nije rdav čovek. Naprotiv: vrlo je tolerantan i uvidavan. Sa Pašićem ni on ne stoji dobro. Za tvoj pasoš on se uvek zauzimao iskreno.«

²⁴ SRP 44, pismo od 12. IV 1918.

²⁵ SRP 49, pismo od 29. IV 1918.

²⁶ PREP 375, pismo od 11. VIII 1918.

²⁷ SRP 77, pismo od 5. VIII 1918.

²⁸ SOC Najiscrpnije 288—304.

samo da je kratko registriram, jer pripada londonskom periodu. Popović je, naime, u *Budućnosti* želio objaviti Izjavu kojom osuđuje rad i stavove pariškog Komiteta, ali do štampanja Izjave nije došlo. U pismu od 4. IV 1918.²⁹ Popović protestira protiv toga postupka, a u popratnoj bilješci objavljenog pisma redaktor Mihailo Todorović kaže: »Izjava Popovića koju je poslao *Budućnosti*, a ova je nije štampala, štampana je u Engleskoj u socijalističkim listovima.« To mišljenje zatim ponavlja Dimitrijević,³⁰ ali ga želim opovrći jer se ni u jednom socijalističkom listu takva ili slična Popovićeve Izjava nije štampala. Jedini njegov tekst, objavljen u to vrijeme, članak je u *Workers' Dreadnought* od 27. travnja 1918. pod naslovom *Srpski socijalisti i evropski rat*.³¹ Taj Popovićeve tekst po sadržaju ne predstavlja ništa novo za poznavaoce njegove ideologije, ali je njegova fascinantnost u nečemu drugom. Ono što treba registrirati u prvom je redu uvodna rečenica koja ukazuje na to da je Popović već uživao poštovanje i ugled engleskih kolega: on piše na izrazitu molbu vodeće političke ličnosti toga vremena, Sylvije Pankhurst. Ta je oštroumna žena sasvim ispravno prepoznala veliku moralnu ulogu koju će odigrati Popovićeve članak u engleskim socijalističkim krugovima u kojima je prevladavao socijalpatriotski odnos prema pitanju rata: lojalnost prema vladi u momentu odluke o podršci prevladala je nad lojalnošću prema socijalističkim principima. Koliko ju je u takvom kontekstu oduševio stav zemlje, koja nije tek indirektno već najkrvavije patila pod neprijateljskom vatrom, a čiji su socijalisti ipak konzekventno, jedini u Evropi, glasali protiv ratnih kredita, teško je zamisliti. Ali svakako je Popovićeve članak morao imati snažnog odjeka u Socijalističkoj internacionali, jer su upravo dijelovi iz toga pasioniranog teksta, objavljeni zatim i u *Našem Slovu* u Parizu, Popovićeve najpoznatije i često citirane riječi. Hermann Wendel u *Aus der Welt der Südslaven* kaže: »U stilu (Popović) pokazuje izvanredne literarne osobine, živost, umjetničku ustreptalost. Ali u vrijeme ratne katastrofe on dokazuje da nije samo genijalni novinar. 'Za nas je rat između Srbije i Austro-Ugarske predstavljao početak evropskog konflikta, svjetskog sukoba. Smatrali smo svojom dužnošću da kao dio velike socijalističke i proleterске Internationale odlučno ustanemo protiv rata.' [...] kaže taj duboki mislilac s prodornim razumijevanjem za važne političke i društvene relacije.«³²

Na kraju želim upozoriti na završni dio članka, na poklič: »I upravo u času kad je Internacionala dostigla svoju najnižu točku, kad se pričinjalo da je socijalizam djetinjasta greška a međunarodna solidarnost opasna laž, pojavila se, eto, najslavnija potvrda socijalizma i internacionalizma: ruska revolucija!« Veličina tih riječi postaje jasna ako se sagledaju u geografskoj sredini u kojoj su napisane: u Engleskoj gdje su simpatije prema boljševičkoj revoluciji bile prilično rijetke i diskretne. A ne manje je važno i vrijeme u kojem su napisane: popovićolozima se, naime, razilaze u mišljenju o tome je li Dušan Popović pozdravio oktobarsku revoluciju

²⁹ SRP 40.

³⁰ SOC 290.

³¹ TEK 5.

³² *Aus der Welt der Südslaven*, Dušan Popović, pp 217—220.

ili nije, a riječi slične ovima, kao citat iz jednog mnogo kasnijeg članka,³³ navode se u prilog. Dr Dimitrijević u *Sabranim delima*³⁴ nalazi da je Popovićeva misao o potrebi za stvaranjem nove Internacionale prvi put izražena u pismu od 4. kolovoza 1918, ali mislim da sada taj datum možemo pomaknuti još za tri mjeseca unazad, kad je štampan članak u *Dreadnoughtu*.

Popovićevi članci objavljeni u engleskoj socijalističkoj štampi imali su veliku političku važnost, ali s praktičnog stanovišta samoga Popovića bilo je sigurno mnogo važnije da objavljuje u Francuskoj. Na tu me tvrdnju navodi nekoliko razloga. Prvi je najmanje bitan ali najneposredniji: Popović je pisao francuski gotovo besprijekorno a engleski nikako. Zato je za publiciranje u engleskim novinama morao uvijek pozivati u pomoć prevodioca, Savu Popovića,³⁵ što je, naravno, bila dugotrajna i komplicirana procedura, a nije ni mogao biti sasvim siguran da su njegove ideje prevedene upravo kako ih je zamislio. U pismu od 29. IV kaže, na primjer: »Bio sam u poslednje vreme malo i zauzet. Pisao sam nekoliko stvari za ovdašnje socijalističke listove, te me je to, zbog prevođenja i kontrolisanja prevoda, bilo apsorbavalo za poslednje pola meseca«; a u drugom pismu: »Ne budem li ga imao u petak, neće ući u idući broj, a onda je pitanje da li ga uopšte treba štampati pošto je to polemika koja, kao što znaš, uvek mora biti aktuelna stvar i vezana za momenat.« Druga privlačnost za objavljivanje u Francuskoj mnogo je važnija: cirkulacija njegovih članaka tamo bila je ne samo šira nego je dolazila upravo u ruke onima za koje je bila smišljena: za otpadnute vođe srpskog socijalističkog pokreta i za dezorijentirane radnike koji su se kolebali između svoga pravog sekretara, Popovića i Komiteta u Parizu. I zato u to vrijeme počinje pisanje i objavljivanje u francuskom listu *Le Populaire de Paris* pet Popovićevih značajnih članaka, napisanih u Londonu između travnja i listopada 1918.

Prvi izlazi članak *A propos des Nations opprimées*, 14. travnja, u kojem razvija marksističku misao o oslobođenju nacija kao rezultatu samoopredjeljenja. Opet jedna bizarna koincidencija: ideja upravo suprotna toj, naime da će jugoslavenske narode osloboditi sile Antante pobjedom nad Centralnim silama, radala se u isto to vrijeme također u Londonu, u Jugoslavenskom odboru i uz primaljske usluge Seton-Watsonovog Srpskog društva u Velikoj Britaniji.

Već na početku svibnja izlazi u *Le Populaireu* drugi iz serije članaka, *Marx, le marxisme et les socialistes de Serbie*. Sasvim je jasno zašto

³³ U članku *Les socialistes serbes et la guerre* objavljenom u *Le Populaireu* Popović kaže: »Srećom socijalizam nije mrtav. U času kada je izgledalo da socijalizam stoji jako rđavo, kada je izgledalo da je radnička internacionala samo san, u tom času izbila je ruska revolucija — ova veličanstvena afirmacija socijalističke i internacionalističke vere.« S. Dimitrijević u Dušan Popović, *Sabrana dela I*, komentira: »[...] on se posle Međusavezničke radničke konferencije u Londonu od 17. do 19. septembra 1918, na kojoj su predstavnici drugih socijalističkih partija podržali kontrarevolucionarnu intervenciju saveznika protiv Sovjetske Rusije, jasno izjasnio, u članku *Srpski socijalisti i rat*, za stvaranje nove, Treće Internacionale.« Članak koji Dimitrijević komentira izišao je 8. X 1918. Usp. nap. 55.

³⁴ P. 97.

³⁵ SRP 50, pismo od 30. IV 1918.

Popović piše o Marxu upravo u svibnju: u Londonu su u toku pripreme za proslavu stogodišnjice Karla Marxa (rođen 5. V 1818) i Popović je, naravno, zahvaćen groznicom oko organizacije te velike manifestacije do koje na kraju nije došlo.

Grad u kojem je Marx proveo veći dio svoga života, napisao sva svoja najznačajnija djela, umro i bio sahranjen, pripremao je tjednima manifestaciju koja je imala početi na grobu u Highgateu polaganjem vijenaca i govorima, a završiti prvomajskom demonstracijom u Finsbury Parku. Sav proleterski London i delegacije iz unutrašnjosti međutim ostali su pred ulazom u groblje, jer su vlasti zabranile obje manifestacije. O tome *The Call* od 9. V 1918. piše: »Proslava i demonstracije zabranjene su. Na grob su pripuštena samo tri delegata koji su položili vijence u ime ovih organizacija: Odbora za proslavu Marxove stogodišnjice, Srpske socijalističke partije i Londonskog komunističkog kluba.« Sasvim nevjerovatno ali istinito: jedna malobrojna partija, na stranom području, sa svojim jednim jedinim predstavnikom, uspjela je usprkos policijskoj zabrani položiti svoj vijenac!

Uz taj manifestacioni čin, Popović je želio obilježiti Marxov jubilej i praktičnom političkom akcijom: u srpskom radničkom društvu, odnosno, kako on kaže, u Klubu,³⁶ »smo počeli držati predavanja. Sad Mitrinović³⁷ govori o Marksu [...] Spremamo da izdamo na engleskom jednu malu brošuru povodom stogodišnjice Marksove. U nju će uzeti: članak Marksov o Srbiji, moj članak 'Marks u Srbiji', Olujčićev članak 'Marks i srpski radnici' i Mitrinovićev članak 'Marks kao internacionalista', gde će pobijati da je Marks protivnik Slovena i agent nemačkog imperijalizma.« U to vrijeme počinje i Popovićeva izvanredno kompleksna korespondencija. Svakog dana piše po nekoliko pisama od kojih neka prelaze po opsegu desetak stranica i postaju prave poslanice i politički pamfleti. Većina pisama što ih prima i na koja promptno odgovara iz Pariza su, od drugova socijalista koji ga uporno pozivaju da dođe u Pariz i učini red među članovima disidentskog Komiteta. Prepiska iz toga vremena koju je sačuvao Kosta Novaković, a potom je izdao Mihailo Todorović, mahom je između Popovića i Novakovića, a dijelom s drugim članovima Komiteta i Radničke komore u Parizu, a i s velikim brojem srpskih radnika u Francuskoj i u drugim zemljama Evrope. U svojoj knjižici *Što je Socijalna Demokracija?*³⁸ Živko Topalović tvrdi da je i on bio sačuvao veliku korespondenciju što ju je vodio s Popovićem u Londonu, ali mu je zaplijenjena prilikom policijske racije u Beogradu 1919. godine. Ako je to istina, onda je naprosto nezamisliv broj pisama koja je Dušan Popović što primio, što napisao u Londonu.

³⁶ SRP 49, pismo od 29. IV 1918.

³⁷ Dimitrije Mitrinović, studirao filozofiju, književnost i estetiku, u Zagrebu, Beču, Beogradu, Rimu, Parizu. Apsolvirao filozofski fakultet u Münchenu. Pred kraj rata igra značajnu ulogu među kubistima i futuristima u Münchenu. Potkraj rata odlazi u London, napušta beletristiku i uči istočne jezike, okultizam i teozofiju. Prije rata djeluje revolucionarno među omladinom u Zagrebu, Sarajevu, Splitu, Beogradu. (Izvodi iz Stanojevićeve Enciklopedije.)

³⁸ *Social Democracy: What is it?*, London 1918, p. 45.

Na uporno pozivanje s mnogih strana, Popović konačno pristaje i piše 14. V:³⁹ »Dakle doći ću. Vaša pisma rešila su stvar. Ali imam razloga i potrebe da ostanem ovde još desetak dana.« Ali do odlaska ipak nije došlo: preči poslovi i bolja politička klima zadržali su ga u Londonu, a on pismima rješava posao gotovo isto tako efikasno kao da je na licu mjesta u Parizu. Vrlo brzo mnogi članovi frakcije prelaze na njegovu stranu, Novaković daje ostavku na dužnosti u Komitetu, a politička djelatnost pariške grupe prilično je paralizirana. Popović pismima sistematski radi i na političkom odgoju radnika, jer smatra da je »od dosta velikog značaja za budućnost našeg pokreta u Srbiji da se ti ljudi održe na socijalističkoj visini, pošto su naši radnici u Francuskoj u glavnom ti koji će imati da prihvate pokret kad se vratimo domovima.«⁴⁰

Kako Novaković i ostali drugovi u Parizu i dalje navaljuju i prikazuju urgentnost potrebe da Popović dođe u Pariz, on potkraj svibnja opet sasvim ozbiljno pomišlja na odlazak tamo. Kostu Novakoviću piše 29. V: »Jedina stvar koja me zadržala ovde to je Britanski muzej. Žao mi je, brate, da ga ostavim. Ali diktaturi proletarijata ne može se odoleti i najzad ću ga morati ostaviti. No u svakom slučaju moraću ovde biti bar još nedelju dana da dovršim studiju nekih započetih stvari koje tamo u Parizu ne mogu naći.« Poput tolikih drugih i Popović je postao zarobljenik grada iz kojega je neprestano odlazio a da nikada nije otišao. Da ga je Britanska biblioteka fascinirala, nije nikakvo čudo: u njoj se rodila ona nauka za koju je Popović cijeli svoj život izgarao. Odužila mu se tako da je on u njoj napisao svoja najzrelija marksistička djela.

POLITIČKI SPISI

Dušana Popovića najčešće definiraju kao novinara. U većini jugoslavenskih enciklopedija njegova se novinarska djelatnost spominje na prvom mjestu, a zatim slijede funkcije koje je imao u SSDP. Mislim da bi to konačno trebalo revidirati. Dušan Popović, istina, živi na osnovi svojih novinskih članaka, to je materijalni dokaz njegova rada, ali oni su tek izraz njegovih ideja kao političara. Popović za cijelog svoga kratkog i vehementnog života nije imao vremena da napiše knjigu, bio je previše čovjek akcije, praktične i svakodnevnice, da bi pisao u tišini radnog kabineta. Ali ti članci, naročito oni nastali u Londonu, prelaze okvir i temu žurnalizma: to su političke polemike, studije koje čitane u slijedu sačinjavaju monolitno, strukturirano djelo marksističke literature.

Popovićev ozbiljan rad počinje na stranicama londonskog lista *The Call* gdje dva mjeseca polemizira s engleskim socijalistom koji piše pod inicijalima W.A.M.M. i sukobljava se s Popovićevim stavom prema Karlu Kautskom. W.A.M.M., koji se redovno javlja pod tom šifrom s inteligentnim teoretskim napisima, objavljuje 11. IV 1918. odlučni članak u kojem osuđuje Njemačku nezavisnu socijaldemokratsku partiju zbog demagoškog stava prema pitanju ratnih kredita: dok prije rata prokla-

³⁹ SRP 58, pismo od 14. V 1918.

⁴⁰ PREP 375, pismo od 11. VIII 1918.

miraju principe Internacionale, odmah po izbijanju rata glasaju u parlamentu za ratne kredite, pa iako kasnije mijenjaju svoj stav i glasaju protiv, oni su se ipak identificirali s parlamentarnom grupom Scheidemann. Prema tome, zaključuje W.A.M.M., nema nikakve razlike između mažoritera i minoritera, pa Haase i Kautsky zaslužuju prezir revolucionarnih socijalista jednako kao i šajdemanovci.

U broju od 16. V javlja se Dušan Popović svojim polemičkim odgovorom⁴¹ kojim ponešto sentimentalno⁴² ali argumentirano brani njemačke minoritere a posebno Kautskog. Taj Popovićeve rad svakako treba ubrojiti među njegove najbolje političke napise: miran ton (na kojem će mu i W.A.M.M. čestitati u narednom svom članku), pravnički argumenti koji bi se gotovo mogli nazvati sudskim pledoajeom, solidno poznavanje kompleksne situacije unutar njemačke socijalističke partije i njenih frakcija, principijelnost kao najviši zakon u pisanju marksista i konačno poziv na toleranciju kad je riječ o manjim zastranjenima ako je u pitanju jedinstvo pokreta, i to još u kritičnom momentu rata — sve su to elementi političke literature par excellence, gdje se dijalektički sjedinjuju naučna teorija i pragmatizam danog momenta. W.A.M.M. zatim, sasvim na nivou započete diskusije, odgovara u narednom broju *The Calla*, 23. V. On ne odustaje od optužbi Kautskog kojem zamjera ne samo licemjerje u odnosu na financiranje rata nego i antirevolucionarni stav u odnosu na boljševike protiv kojih vodi smišljenu kampanju na stranicama *Leipziger Volkszeitung* i *Sozialistische Auslandskorrespondenz*. Zanimljivo je kako W.A.M.M., nakon što citira riječi Kautskog napisane na početku rata: »Ako bi rat unatoč svim naporima Socijalne demokracije ipak izbio, onda je prirodna dužnost svih naroda da štede svoju vlastitu kožu kako najbolje umiju«, pita Popovića: »Ovo je istinski revolucionarni stav, zar ne, družo Popovitch? Zašto su onda vaša dva poslanika u Skupštini glasala protiv rata?« Te W.A.M.M.-ove riječi ukazuju na veliki prestiž što ga je SSDP uživala u socijalističkom svijetu.

Popović se, također, javlja po drugi put u pitanju Kautskog, i to 13. VI⁴³, i dolazi s novim materijalom obrane. Zadržljuje kako Dušan Popović raspolaze dokumentacijom za svoje mišljenje, citirajući radove Kautskog iz raznih perioda i komentirajući ih neobičnom bistrinom i relevantnom preciznošću: »Kautsky je uglavnom u pravu kad promatra događaje, partije i ličnosti s rezervom i suzdržanošću. Teoretski on je u pravu jer nema

⁴¹ TEK 6.

⁴² Već 1910. Popović se pretjerano divi njemačkoj socijaldemokraciji (Prikaz Bebelovih memoara *Aus meinem Leben*, objavljen u knjizi Dušan Popović, Sabrana dela I), zatim ponovo 1913, pišući nekrolog Bebelu. Za vrijeme rata jednako oduševljeno brani Kautskog. I mnogi drugi srpski socijalisti bez rezerve su stajali na strani SSDN, unatoč njenim reformističkim stavovima prema pitanjima rata, naročito Zdravko Todorović. Autori PREP iscrpno komentiraju zastranjenja Kautskog u 227, nap. 3 i 240, nap. 2, a odnos prema njemu srpske socijaldemokracije tumače time što su oni Marxa prihvaćali posredno, preko Kautskog koji im je »bio bliži i razumljiviji« (PREP 236, nap. 1). *Dimitrijević* u Dušan Popović, Sabrana dela I, str. 106, kaže: »Oduševljen organizacijom i političkim uspjesima nemačke socijaldemokratije, Popović nije video njen reformizam.« Već 1928. prepoznao je ovo »djetinjasto (divljenje, nap. N. Y.) socijaldemokratima Njemačke sa 4 miliona glasova i mnogo listova« Otokar Keršovani u članku povodom 10-godišnjice Popovićeve smrti. (*Otokar Keršovani: Izabrani članci*, str. 220.)

⁴³ TEK 7.

dovoljno dokaza na kojima bi se bazirala točna ocjena ovog pitanja [...] Taktički je Kautsky još više u pravu. Kakva je korist svade? Naš zadatak nije da budemo suci: to ostavljamo historiji. Mi smo borci, i u ova strašna vremena pred nama su važniji zadaci: borba za mir i istovremeno za naše više ideale.«

Tu polemiku između Dušana Popovića i W.A.M.M.-a zaključio je T. Lambert u broju od 25. VII stupajući na stranu Popovića i proklamirajući Kautskog dosljednim marksistom.

U toku lipnja i srpnja 1918. Popović je intenzivno pisao svoje radove koji će biti objavljeni u *Le Populaire de Paris* nešto kasnije, ali je očito da mu je neobično stalo da ta tri značajna članka dovrši, jer bi inače bio popustio drugovima koji ga u to vrijeme sve češće pozivaju u Pariz. Pisma u to vrijeme pljušte, kako u Londonu tako iz Londona: prepiska koju će kasnije objaviti Todorović pod naslovom Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata najživlja je upravo u tom razdoblju. Politički raskol između socijalpatriota u Francuskoj i Popovića dolazi u to vrijeme do kulminacije i od njega se očekuje da svojim autoritetom uvede red među članovima partije. Suprotnost između pariške frakcije i Dušana Popovića svodi se u biti na dva pitanja: odnos prema ratu i ujedinjenje nacija poslije rata. Koliko je dubok jaz postojao između jednog i drugog gledišta vidi se iz dva pisma napisana u to vrijeme. Jedno piše najgorčeniiji Popovićev politički protivnik, Sava Muzikravić⁴⁴ a drugo Dušan Popović.⁴⁵ »Njegovo (Popovićevo, nap. N. Y.) gledište u toj deklaraciji je ovo: Svi su kapitalizmi odgovorni za rat! Ne treba tražiti koja je država više a koja manje odgovorna!«, kaže Muzikravić, i nastavlja: »Mene čudi ovakvo Dušanovo gledište, kad on svakako zna da je Internacionala, boreći se da rat ne iskrсне, uvek propovedala *slobodu i nezavisnost svih naroda* i pravo naroda da se brani kad bude napadnut [...] Ja i Aca smo delegirani u Komitet za sporazum potčinjenih naroda [...] guramo napred stvar oslobođenja naroda propagirajući u javnosti i kod vlade tu ideju.« Nasuprot tome Popović: »Antanta vodi rat za iste ciljeve za koje i Centralne sile; mi ne očekujemo oslobođenje zarobljenih naroda od Antante, pa dakle ni od rata. Mi naprotiv to oslobođenje očekujemo od revolucionarne akcije Socijalističke internacionale u svima zemljama i u miru.«

Socijalisti u Parizu u to su vrijeme već razjedinjeni: Novaković, koji se već mnogo ranije distancirao i pridobio na svoju stranu još nekoliko drugova,⁴⁶ danomice poziva Popovića u Pariz u nadi da će on tamo opet preuzeti rukovodstvo. »Samo se čeka na Tebe.«⁴⁷ »Požuri dok 'Opéra

⁴⁴ PREP 355, pismo od 26. VI 1918.

⁴⁵ SRP 143, pismo od 4. VIII 1918.

⁴⁶ PREP 320, nap. 1: »Levicu su činili: K. Novaković, M. Nedić, D. Maksimović, I. Čolović, V. Dogandžić, V. Peković, V. Trepčanin i P. Perinčić, a uz desnicu su išli: A. Pavlović, S. Muzikravić, D. Đurić, M. Tadić, K. Čaplja, V. Stojanović, A. Urošević i Rusović. D. Vilotijević i D. Mihajlović su se kolebali.«

⁴⁷ SRP 67, pismo od 27. VI 1918. Pozivi Popoviću da dođe u Pariz u to su vrijeme naročito učestali jer su pojedini srpski socijalisti u Francuskoj nastojali organizirati »širu konferenciju viđenih članova SSD partije, na kojoj bi prisustvovao i D. Popović. Ova konferencija, planirana za početak maja a odložena po želji D. Đurića do dolaska D. Popovića i Z. Topalovića, zakazana za 6/19 maj 1918, ponovo planirana za jul 1918 (kao konferencija partijaca-intelektualaca) nije ni održana usled nedolaska D. Popovića«, kaže Dimitrijević u SOC 295.

Comique' nije prestala raditi.«⁴⁸ Ali i mnogi drugi željeli su da dođe: »I ja jedva čekam da dođe Dušan te da se, kad je već većina Partije van Srbije, otpočne akcija SSDP. Mislim da posle toga nećemo biti ignorisani kod ostalih partija«, kaže Dragutin Simonović,⁴⁹ a slično reaguju mnogi drugi, svi duboko vjerujući u svoga sekretara.⁵⁰ U to je vrijeme prestala izlaziti pariška *Budućnost*,⁵¹ važan poen protiv Komiteta, i Popoviću je uspjelo — kako će kasnije opširno pisati Triši Kacleroviću (o čemu će još biti riječi) — potpuno paralizirati grupu u Parizu. »Velika je zasluga D. Popovića što je otpočeo i vodio borbu sa socijalpatriotima, što je raskrinkao pravi karakter cele ove akcije, što je uspeo da je likvidira i vrati sa stramputice mnoge zalutale socijaliste, što je uspeo da antiratna politika Srpske socijaldemokratske partije ponova postane dominantno obeležje srpskih socijalista i organizovanih radnika u emigraciji, što je rehabilitovao Srpsku socijaldemokratsku partiju u internacionalnim razmerama«, zaključuje Dimitrijević.⁵²

Popović je ocijenio da čitavu tu akciju raskrinkavanja i vraćanja na pravi put najbolje može obaviti političkim pisanjem. Sasvim je jasno da je za intenzivan naučni rad u toku čitavog ljeta 1918. Popoviću odgovarala Britanska biblioteka pa je zato odlučio da ostane u Londonu. Ali je ujedno jasno zašto se neprestano kolebao da prihvati poziv drugova iz Pariza, osjećajući da je njegova fizička prisutnost jednako potrebna i tamo. Samo zahvaljujući svojoj neiscrpoj radnoj energiji, iskustvu rukovodioca i velikom autoritetu koji je uživao u partiji, uspjelo mu je da i jedan zadatak — teoretski rad u Londonu — i drugi zadatak — sredi vanje stanja unutar redova pariške grupe — tako uspješno obavlja. Brzina kojom su se pojavljivali dugi i ozbiljni članci u *Populaireu* ukazuje na to da je Popović s grozničavim intenzitetom čitao i pisao. On o tome, doduše, ne piše svom prijatelju Novakoviću, ali iz nekih uzgrednih primjedbi može se zapaziti njegovo oduševljenje političkim pisanjem. Novakoviću tako kaže u jednom pismu: »Idi u Bibliothèque Nationale... i čitaj teorijsku marksističku literaturu. Pa zagrizi, bogme, malo i u onu kiselu jabuku što se zove 'Kapital'. Eto ti utehe i zadovoljstva.«⁵³ U pariškom *Populaireu* izlazi u kolovozu treći iz niza političkih spisa: *Socialistes bulgares et socialistes serbes* (17. VIII 1918), a u rujnu četvrti: *Les parties socialistes d' Autriche-Hongrie* (7. IX 1918). Već je po naslovima tih radova vidljivo da Popovića zaokupljaju problemi balkanskih naroda i buduće uređenje njihove političke situacije. Po svojoj opsežnosti i odjeku što ga je izazvao u Internacionali najvažniji je, međutim, posljednji njegov članak objavljen u listopadu, u vrijeme njegove operacije u *Le Populaire de Paris: Les socialistes serbes et la guerre* (8. X 1918). Da je i sam Popović tom tekstu pridavao veliku teoretsku i praktičnu važnost vidi se po tome što je, šaljući ga u Pariz za štampu, ujedno naredio

⁴⁸ SRP 70, pismo od 6. VII 1918.

⁴⁹ PREP 328, pismo od 1. V 1918.

⁵⁰ SOC 299. »U toku leta 1918. D. Popović je dobio iz Pariza tri zvanična pisma.« Dva su pisma bila upućena od Radničke komore, a jedno od Komiteta.

⁵¹ SOC 296. »Poslednji broj *Budućnosti* izišao je 22. juna 1918.«

⁵² Sabrana dela I, str. 92.

⁵³ SRP 105, pismo od 6. IX 1918.

da se »rasturi među radnicima«. ⁵⁴ Dimitrijević komentira da je Popovićevo oduševljenje oktobarskom revolucijom koje je izraženo u članku *Srpski socijalisti i rat*, napose u njegovom odjeljku s podnaslovom »Ka Trećoj internacionali«, rezultat njegove »političke evolucije [...] posle Međusavezničke radničke konferencije održane u Londonu od 17. do 19. septembra 1918, na kojoj su predstavnici drugih socijalističkih partija podržali kontrarevolucionarnu intervenciju saveznika protiv Sovjetske Rusije«, ⁵⁵ ali ja bih rekla da je ta evolucija nastala pod utjecajem radikalnih britanskih socijalista koji su pod vodstvom Sylvije Pankhurst organizirali kampanju »Prste k sebi od Rusije« (Hands off Russia) i od početka pružali snažnu podršku boljševičkoj revoluciji. Uostalom i datum konferencije kasniji je od vremena kad je Popović pisao članak. Popovićevo posljednje članak imao je silnog odjeka ne samo među srpskim socijalistima u Francuskoj, ne samo među francuskim socijalistima, nego i u Engleskoj: list Sylvije Pankhurst, *The Workers' Dreadnought*, preštampano je najvažnije dijelove toga teksta u studenom. ⁵⁶

Među političke spise Dušana Popovića nastale u Londonu treba, mislim, uključiti i njegovo pismo Triši Kacleroviću, upućeno 11. VIII 1918, ⁵⁷ u kojem obrazlaže čitavu kronologiju svoje političke akcije vis-à-vis Komiteta u Parizu, i ideološke razlike između socijalpatriota i revolucionarnih socijalista. To je pismo objavio Kaclerović 1950. godine u organu Sindikata Srbije *Radnik* uz napomenu da to nije »obično pismo druga drugu već jedan čitav lični elaborat«. Upravo tako: elaborat, koji je Popović imao namjeru objaviti u Srbiji poslije rata, ali da bi bio siguran da će se štampati poslao ga je prijatelju za kojega je bio siguran da će to učiniti.

RUJANSKA KONFERENCIJA

Na početku kolovoza Popović je primio poziv da sudjeluje na Četvrtoj međusavezničkoj radničkoj konferenciji u Londonu. Iako se nije slagao s politikom britanske Laburističke partije koja je sazvala konferenciju, odlučio je da prihvati poziv, vjerujući da će ipak na njoj moći izložiti stavove SSDP, kako je to namjeravao učiniti već na konferenciji u veljači, na koju je zakasnio. Konačno, dakle, jedna međunarodna socijalistička konferencija na koju će sigurno stići, kad se već nalazi u gradu gdje će se održati!

Premda su pozivi da dođe u Pariz u to vrijeme bili još češći i intenzivniji nego ranije, Dušan Popović najzad je definitivno odustao od puta u Francusku, pa 5. kolovoza piše Kostu Novakoviću: ⁵⁸ »Iz jednog razgovora s Longeom u gužvi kongresa uvideo sam isto tako da je neoportuno dolaziti u Francusku u ovim prilikama. Zbog toga sam se rešio da još ostanem ovde.« Poslije toga (i možda drugih, ali nesačuvanih) obrazlo-

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ V. nap. 33. Članak u *The Workers' Dreadnought* izašao je 27. IV 1918.

⁵⁶ TEK 15.

⁵⁷ PREP 375, pismo od 11. VIII 1918.

⁵⁸ SRP 77, pismo od 5. VIII 1918.

ženja, Novaković odustaje od daljnog pozivanja, ali tek nakon što je istrošio sve argumente: i probleme unutar partije, i razne privlačnosti pariškoga kulturnog života, i predavanja u Komori, i pisma koja su za Popovića dolazila u Pariz.⁵⁹ Međutim kontakti putem prepiske ostaju i nadalje vrlo efikasni, pa tako Popović u Londonu i dalje upravlja radom u Francuskoj. On djeluje na Novakovića da ne preda ostavku na dužnost sekretara Komore, intervenira kod Britanske federacije sindikata da novčano potpomaže srpsku sindikalnu organizaciju⁶⁰ i pomaže savjetom rješavanje razmirica među drugovima u Parizu. Njegova popularnost među tamošnjim radnicima raste iz dana u dan. Kad, primjerice, njegov najveći ideološki neprijatelj, Sava Muzikravić, uvredljivo i agresivno⁶¹ reagira na Popovićeve interpretacije političkih grešaka Komiteta i nemogućnost kompromisa s njegovim stavovima, niz srpskih socijalista u Francuskoj šalje Popoviću pisma u kojima izražava potpuno slaganje s njegovim gledištima i pruža mu punu moralnu podršku.⁶²

Istodobno Dušan Popović vodi važnu političku kampanju u vezi s predstojećom konferencijom u Londonu. Srpsku delegaciju na toj konferenciji trebalo je da uz Popovića predstavlja i Triša Kaclerović koji je u to vrijeme bio u Kopenhagenu, još uvijek bez putnih isprava za putovanje u savezničke zemlje. Popović je smatrao da je Kaclerovićeva prisutnost na Međunarodnoj socijalističkoj konferenciji jako važna, jer bi on, zaštićen imunitetom narodnog poslanika, mogao mnogo svrsishodnije govoriti o situaciji u Srbiji.⁶³ Popović zato piše lideru Laburističke stranke Hendersonu i moli ga da se zauzme kod britanskih vlasti za izdavanje dozvole za Kaclerovićev dolazak u London. Piše dugačko i pasionirano, a ujedno detaljno argumentirano pismo Arthuru Hendersonu i kraće pismo organizacionom sekretaru stranke Jimu Middletonu⁶⁴ u kolovozu 1918. Oba se pisma u originalu, na francuskom jeziku, čuvaju u arhivu britanske Laburističke partije (Labour Party Archives) u Londonu,⁶⁵ zajedno s prijevodom na engleski jezik, no nije poznato što je Henderson odgovorio. Ali se zna što je Arthur Henderson poduzeo: ništa! »Čim sam došao, pokušao sam kod Hendersona da te dovučem. Ali, on je prvo Englez: teško

⁵⁹ SRP 81: »Za tebe su određene studije 'Radnički pokret u Engleskoj i Francuskoj' (kad dođeš ovde) i 'Privredna obnova zemlje'. Nećeš imati ništa protiv toga? To bi bilo kao rad u Komori.« SRP 87: »Šaljem ti ova dva Čedina pisma koja su te odavna čekala ovde.«

⁶⁰ SRP 93. Ivan Čolović moli Popovića da »od Apltona traži da šalje 25 hiljada šilinga koje su u Engleskoj prikupili za pomaganje porodica«. U bilješci jednog kasnijeg pisma (SRP 122) Todorović kaže da je Appleton »verovatno sekretar Britanske federacije tredjuniona«.

⁶¹ SRP 94.

⁶² SRP 101, pismo Dragoslava Smiljanića iz Marselja, 29. VIII 1918: »Vaša pisma su autografisana i čine čitavu lektiru među drugovima — studentima i radnicima.«

⁶³ PREP 375, pismo od 11. VIII 1918: »Nikada nisam žalio što nisam poslanik; ovde međutim, hiljadu sam puta zažalio. Reakcionarstvo i nevaljalstvo srpske vlade toliko je veliko a ništavnost buržoaske opozicije toliko je bedna da bi jedan, makar samo jedan socijalistički poslanik, koji je zaštićen od vojnih vlasti pa i od policijskih, mogao *grdno* mnogo uraditi i za srpski narod i za Partiju. *Kolosalna* šteta što ti nisi ovamo. Ja, međutim, moram ćutati, jer će me odmah šćepati za jaku.«

⁶⁴ TEK 9 i 10.

⁶⁵ TEK 8.

ga je zagrejati za koju odlučniju akciju. Sem toga, veli, nema preteksta.⁶⁶ Popović je bio prilično indigniran takvim reagiranjem i imao je namjeru da ga poslije konferencije izloži u javnosti u lijevo orijentiranoj socijalističkoj štampi. Do toga, međutim, nije došlo jer ga je spriječila bolest, ali je posthumno ipak izašao članak u *The Callu*⁶⁷ kojim je gotovo doslovno prenesen sadržaj pisma Hendersonu.

Četvrta međusaveznička radnička i socijalistička konferencija održana je u Londonu od 17. do 20. rujna 1918. i Dušan Popović je na njoj aktivno sudjelovao, mada je prije njezina početka imao namjeru da se, poput nekih delegata talijanskih partija, ne uključi u njen rad. O tome on kaže: »Čini se da će moj položaj na konferenciji socijalista Antante biti, politički, vrlo nezgodan; gotovo bih voleo da nisam u ovo vreme u Londonu. Kroz koliko sam se Scila i Haribda morao da provlačim za ovo godinu dana, gospode bože! I pravo će čudo biti ako jednoga dana ne nasednem na sprud.«⁶⁸ Popović je ispravno procijenio da će konferencija biti veliki fijasko i zbrka. Engleski lijevo orijentirani listovi ili je nisu spominjali, ili su izrazili opće neslaganje s njezinim ishodom. Zbog takvoga idigniranog odnosa socijalističke štampe, na žalost, nema sistematskog prikaza toka konferencije, pa nije ni sasvim jasno kakav je Popovićev udio.

Najsazetiju sliku konfuzne situacije na konferenciji, iako, naravno, u zloradom tonu, dao je konzervativni londonski *Times*, koji sva četiri dana izvještava sa zasjedanja. *Times* 19. rujna piše: »Konferencija se pretvorila u farsu: istodobno se podnosi po nekoliko, međusobno kontradiktornih, rezolucija. Gompers je predložio da se delegacije suglase prije nego iznose svoje stavove, ali njegov prijedlog nije prihvaćen. Stockholm je pokopan! Francuzi Thomas i Renaudel i belgijski socijalisti donijeli su rezoluciju kojom izražavaju simpatije prema revolucionarnoj organizaciji u Rusiji i njezinoj borbi protiv njemačkog imperijalizma, osuđujući sporazum u Brest-Litovsku ali ujedno i intervenciju«, a 20. rujna: »U pitanju intervencije u Rusiji delegati se nisu složili. Bivši ministar predsjednik Kerensky održao je oštar govor o opravdanosti intervencije. 'Boljševici se služe nasiljem da bi se domogli vlasti u Rusiji. Saveznici su dužni da pomognu ruskom narodu kako bi ponovo uspostavio demokraciju, i tako oslobode ruski narod boljševičke tiranije', rekao je. Zatim je predložena kompromisna rezolucija čiji je smisao da se intervencija ne smije dopustiti ukoliko predstavlja jačanje militarizma kao napad na socijalizam i demokraciju.«

Zanimljivo je da u arhivu Laburističke stranke nema kompletnog zapisnika konferencije. Otisci za štampu toka konferencije ukazuju na to da je vjerojatno trebalo doći do objavljivanja materijala u obliku knjige ili brošure, ali takvo izdanje nigdje ne postoji. U tim Otiscima (*Galleys of Proceedings*)⁶⁹ nekoliko puta se spominje Popović, ali je teško uspostaviti kontinuitet i sistematizirati njegovo istupanje. Iz toga dokumenta proizlazi da je Dušan Popović bio izabran u Komisiju za ratne ciljeve,

⁶⁶ PREP 375, pismo od 11. VIII 1918.

⁶⁷ TEK 19.

⁶⁸ SRP 106, pismo od 7. IX 1918.

⁶⁹ TEK 8.

a po opsežnom izvještaju o radu konferencije u listu *The Workers' Dreadnought*⁷⁰ čini se da je radio i u Komisiji za Rusiju, Štoviše, i za dopisnika *Dreadnoughta* i za Dimitrijevića, upravo to predstavlja najveću i najbitniju akciju Popovićeve na čitavoj konferenciji, akciju koja će ga po riječima *Dreadnoughta* dovesti u centar pažnje: »Nakon Popovićeve govora koji je doveo do urnebesne u dvorani i u kojem je jasno izrazio stanovište socijalista kako to još nije izrečeno na Konferenciji, postalo je očigledno da kompromisna rezolucija ne može proći bez suprotstavljanja kao što je bio slučaj s rezolucijom o Austrijskoj noti.« Po ocjeni Dimitrijevića, koji u svojoj knjizi *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870—1918*.⁷¹ donosi i tekst Rezolucije o ruskom pitanju, Popović »se hrabro borio protiv savezničke intervencije u Rusiji. Zajedno sa francuskim internacionalistima on je predložio komisiji rezoluciju u tom smislu [...]. Kad je ova rezolucija bila odbačena, Popović je bio jedini prisutni socijalist koji nije prihvatio kompromis koji je zaključio Ž. Longe. U plenumu konferencije samo su D. Popović i engleski manjinci glasali protiv projekta rezolucije o Rusiji, dok su se francuski internacionalisti, izigrani manevrima socijalpatriota, uzdržali od glasanja.« Ali Dimitrijević ne kaže zašto je Popović glasao protiv Rezolucije. Iz *Dreadnoughtovog* rezimea rezolucije o Rusiji postaje, međutim, jasnija Popovićeve nezavidna situacija kao člana Komisije: on s jedne strane, zajedno s ostalim članovima, predlaže Rezoluciju o neintervenciji, ali se s druge ne slaže s onim dijelom njezine formulacije koja u principu dopušta intervenciju, ali se ograđuje od specifične. Jedini je Popović od članova Komisije, naime, do kraja dosljedan principu neintervencije: »Nema dobrih intervencija i dobrih ratova«, protestira Popović, pa nije čudo što *Dreadnoughtov* uvodničar entuzijastično konstatira odmah na početku izvještaja: »U potpunosti ga (Longueta, nap. N. Y.) je zasjenio, kako taktičnom mudrošću tako istinskom vjerom u principe, mladi i razmjerno nepoznat srpski delegat Doushan Popovitch koji se upustio u hrabru i osamljenu borbu. Samo i jedino on naglašavao je principe socijalizma između tolikih delegata i njegova će borba uroditi plodom u budućnosti.« Međutim je upravo ta naoko apsurdna situacija — glasanje protiv vlastite rezolucije — dovela do nesporazuma koji je Popovića stavio u vrlo neprijatan položaj: u službenim publikacijama njegovo je ime štampano zajedno uz ostale supotpisnike rezolucije, pa se čini kao da ju je potpuno prihvatio. O tome se žalio prijateljima, engleskim socijalistima, što se poslije pokazalo vrlo korisnim: naknadno — na žalost prekasno da i on to pročita — štampan je Popovićeve stav prema cijeloj toj kompliciranoj proceduralnoj zavrzlami.⁷² »Na posljednjoj Konferenciji Antante odlučio je prvo da slijedi primjer talijanskih socijalista i održi distancu prema konferenciji koju organizira Gompers. U posljednjem času odlučio je da ipak sudjeluje iz solidarnosti s francuskim drugovima. Ali je gorko požalio tu odluku, jer je njegovo ime, zabunom,

⁷⁰ TEK 11.

⁷¹ SOC 305. Uzgred spominjem da Dimitrijević u SOC na stranici 304 i u *Sabranim delima I* na stranici 97 navodi datum londonske konferencije kao 17. do 19. rujna, dok je ona uistinu završila tek 20. rujna 1918.

⁷² TEK 18.

potpisano na dvjema blagim rezolucijama što su ih donijeli potkomiteti. 'U čitavom svom životu nisam iz sebe učinio takvu budalu', rekao je uredniku ovog lista. Kasnije, istog dana, govorio je na Konferenciji i izrazio svoje pouzdanje. Od njega je dopro jedini istinski socijalistički govor za vrijeme svih zasjedanja. No bio je, dakako, u beznadnoj manjini.«

Slijed događaja mogao bi se, dakle, ovako sažeti, unatoč nekompletnim izvodima, u arhivu i u *Dreadnoughtu*: Popović je izabran u Komisiju za Rusiju, ali se nije složio s ostalim članovima Komisije. U plenumu Konferencije je zatim zatražio izmjenu teksta, ali kad mu se i ta verzija činila neprihvatljivom, ponovo je glasao protiv Rezolucije jer se nije složio s formulacijom o pitanju intervencije saveznika. Inzistirao je da se intervencija ni u kom slučaju ne smije dopustiti, ostajući tako vjeran principu nemiješanja u pitanja drugih zemalja.

O Popovićevom radu u Komisiji za ratne ciljeve još je teže dobiti kompletnu sliku njegovog stava. Ta je Komisija razrađivala takozvanih Wilsonovih Četrnaest točaka o uređenju političke situacije u zaraćenim zemljama nakon sklapanja mira. Očito je formulacija da je »ovaj rat konflikt između autokratskih i demokratskih institucija«, formulacija koju je donijela Američka federacija rada pod vodstvom Gompersa, potpuno suprotna Popovićevom odnosu prema ratu po kojem nema opravdanja ni za jednu zaraćenu stranu, jer su svi motivi imperijalistički. On je prema tome morao glasati i protiv te Rezolucije, ali je zanimljivo da je i ovaj put on jedini otpadnik od članova koji predlažu Rezoluciju!

Popović se javio još jednom prilikom za riječ: bilo je to u diskusiji o njemačkim mažoriterima — socijalistima koji iz šovinističkih razloga u odnosu na ratne ciljeve nisu prihvatili poziv na narednu konferenciju Internacionale. O tom Popovićevom istupu najmanje je govora u izvještaju konferencije, ali je i tu ostao osamljen u svojim gledanjima na pitanja koja će se kasnije pokazati presudnim u akciji spasavanja Socijalističke internacionale.

Dušan Popović bio je razočaran rezultatima te Međusavezničke konferencije, iako je već unaprijed išao na nju sa stanovitom rezervom. Njegova sva tri govora naišla su na velik interes i odobravanje i velika je šteta što se nigdje nisu očuvali. On, doduše, piše 23. IX 1918.⁷³ u Pariz: »Sutra ili prekosutra poslaću Komori opširan izvještaj o radu Konferencije, a isto tako i o mome držanju, kao i tekst moja tri govora koje sam držao na plenarnim sednicama«, ali nije sigurno je li to zaista i učinio, a ako jest, gdje je taj materijal završio. Osim onih prilično nepotpunih sažetaka u *Dreadnoughtu* nema nikakvih tragova Popovićevom istupanju na Četvrtoj međusavezničkoj konferenciji u Londonu. Zanimljivo je, međutim, da su drugovi u Parizu u francuskoj štampi, koja je pratila tok Konferencije u Londonu, već istog dana kad je Popović govorio čitali o Rezoluciji. Kosta Novaković piše mu 20. IX: »Tvoja i ostalih minoritera rezolucija, tj. predlog rezolucije, izazvao je opšte odobravanje kod svih naših drugova.«

⁷³ SRP 116.

Ali Popović nije bio tako zadovoljan rezolucijama. »Konferencija je bila skandalozna: nije vredela ni lule duvana. Apsolutno sam nezadovoljan njome.«⁷⁴ Isto tako oštru osudu dao je konferenciji i *The Call* u broju od 26. IX: »Konferencija je prošla u znaku zadovoljavanja zahtjeva Samuela Gompersa, a njezin tenor je bio kompromis. Saslušavši govor Kerenskog, konferencija je odlučila da štampa i razdijeli tekst njegova govora, a zatim je izglasala rezoluciju kojom protestira protiv Brest-Litovska i poziva savezničke vlade da daju izjave o tome kako intervencija zapravo predstavlja odgovor na akciju Centralnih sila. A ni jedne jedine riječi o simpatijama za Sovjete, i o protestu protiv savezničke intervencije na neutralnost Rusije, koja je, podsjetimo se, došla u času kad su Sovjeti već gotovo prebrodili sve teškoće i započeli sa solidnim i konstruktivnim radom. Takav je bio stav konferencije prema Rusiji!« Tako su rezonirali samo engleski minoriteri i Dušan Popović.

BOLEST I SMRT

U istom pismu u kojem Novakoviću javlja da je londonskom konferencijom nezadovoljan, ima jedna rečenica kojom Popović kaže i ovo: »Međutim ja lično potpuno sam zadovoljan svojim držanjem i svojim radom na Konferenciji.« Pred sam kraj konferencije Popović je uputio okupljenim socijalistima poziv da djeluju na svoje vlade kako bi se skinula zabrana na uvoz hrane u njegovu napaćenu zemlju, pa je i to ubrojio u svoje trijumfe četvorodnevnog zasjedanja. To je u međunarodnim razmjerima bilo najmanje zapaženo, ali Popoviću osobno to je, naravno, stajalo najviše na listi prioriteta. Silna popularnost srpske partije koju je sada i pojačao među engleskim internacionalistima s jedne strane, a sve veće smirivanje i paraliziranje u radu Komiteta u Parizu s druge, sve su to bili znakovi uspjele misije, ali je sada nastupilo nešto drugo.

U Popoviću se godinama akumulirao umor, koji je njegov nježni i boležljivi organizam registrirao, ali je njegova golema volja da do kraja izvrši sve zadatke koje je sebi postavio neprestano potiskivala fizičke nedaće, i on je uz neprekidni samoprijegor i velika odricanja ustrajao do kraja. Na početku listopada taj je slabi ogranizam konačno popustio, gotovo istog časa kad je nestao pritisak neposredne političke akcije.

Dugogodišnja bolest u crijevima postala je s početka listopada akutna i Popović piše značajno pismo Radničkoj komori u Pariz, koje ima karakter neke vrste političkog testamenta.⁷⁵ U tom pismu Popović daje srpskim radnicima u emigraciji smjernice za rad nakon povratka u Srbiju poslije rata: »Trebalo bi raditi, što više raditi, među tamošnjim srpskim drugovima, da bi se i na ovoj strani, u emigraciji, stvorile povoljne osnove za našu dalju akciju koja nas očekuje u Srbiji [...] Kako se stvari razvijaju i šanse za socijalizam u celom svetu poboljšavaju, mi ćemo pri povratku u Srbiju imati mnogo, vrlo mnogo i zvanih i nezvanih gostiju, kako iz redova narodnih masa, tako isto i iz redova inteligencije.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ PREP 395, pismo od 4. X 1918.

Situacija će se još više komplikovati i otežati ako se dosadašnja Srbija — što nije isključeno — proširi u Jugoslaviju. Tu ćemo imati da radimo, a možda čak i da se spojimo, sa Socijalističkim Partijama iz podjarmljenih provincija, sa Partijama koje nisu imale dovoljno političkog iskustva kao naša, i koje nisu imale mogućnost da osete svu iluzornost buržoaskoga demokratizma i lažljivost — i štetnost tradicionalne nacionalističke ideologije: zbog toga sve su one, više manje, sklone na kompromis sa buržoaskim demokratizmom i nacionalizmom, a široke mase naroda iz tih oblasti samo će još pojačati te sklonosti i tendencije.« Doista vizionarske riječi!

Dušan Popović je već kao mladić u Beogradu bio »suvonjav, upalih grudi, sav napregnut kao tetiva«. ⁷⁶ Čitavog života je ostao sitan i mršav, a čini se i kronično bolestan. Ta bolest, za koju je on sam držao da je tumor, ⁷⁷ mada će bolnička dijagnoza biti mnogo bezazlenija, razbuktala se i postala akutna ubrzo iza rujanske konferencije. Na Popovićevo zdravstveno stanje utjecala je, bez sumnje, i njegova depresija u to vrijeme, koju je izazvala samoća, neimaština i u prvom redu naporan rad dugi niz mjeseci. Od intimnih prijatelja nije imao nikoga u Londonu i zbog toga je mnogo patio. Mnogi drugovi, i Srbi i Englezi, bili su mu vrlo skloni i odani, ali to, naravno, nije moglo nadomjestiti prazninu njegova privatnog života. Sa svojom suprugom Ernom i jednogodišnjom kćerkom nakon odlaska iz Stockholma nije imao čak ni pismeni kontakt: cenzura je otežavala dopisivanje između okupirane Srbije i Engleske koja je bila u ratu s okupatorom, tako da je pošta išla ili vrlo zaobilaznim putem preko Švicarske, kao neutralne zemlje, ili nikako. U Arhivu Srbije čuva se velik broj dopisnica što ih je Popović slao Erni iz Austrije i Švedske, iz kojih izbija silna nježnost i ljubav prema mladoj ženi i djetetu, koje nikada nije vidio. Dopisnice i fotografije koje je Erna slala iz Beograda njemu dizale su mu moral i davale snagu do sredine veljače 1918. Nakon toga prepiska je potpuno izostala i Popović je samo indirektno primao obavještenja o svojoj obitelji. Osim te neprestane čežnje, Popovića su u toku rata zadesile i druge nesreće: poginulo je nekoliko članova njegove najuže obitelji, umro je njegov otac. Njegovi najintimniji prijatelji, Kosta Novaković i Triša Kaclerović, bili su daleko, i premda je s njima, naročito s Novakovićem, mnogo korespondirao, to nije moglo zamijeniti osobne kontakte. Jedini kontakti u Londonu koji bi se mogli nazvati prisnima bili su, osim sa Živanom Ostojićem koji je doslovno do posljednjeg časa bio uz njega, s Dimitrijem Mitrinovićem i Lepasovom Đorđević.

Mitrinović je po Popovićevevim riječima ⁷⁸ bio »originalan čovek i nesumnjivo od vrednosti«. Mitrinovićevo originalnost ponekad je znala ići do bizarnih ekstrema, pogotovo u njegovim kasnijim godinama, ali u vrijeme dok je drugovao s Popovićem, to je bila korisna i lijepa suradnja, koja se manifestirala ne samo u osobnom odnosu, nego i u Mitrinovićeovom angažiranju među radnicima i socijalistima u Londonu.

⁷⁶ Anonimni pisac sjećanja na Popovića u *Radničkim novinama* od 9. IX 1938.

⁷⁷ TEK 18.

⁷⁸ V. nap. 37.

O Leposavi Đorđević nije ništa poznato, ali iz nekoliko srdačnih dopisnica upućenih Popoviću proizlazi njezina velika privrženost i sklonost prema njemu. Čini se da je bila stalno nastanjena u Londonu i da se mnogo brinula oko Popovića, ali on nju nikada ne spominje.

Popovićev optimizam i radni elan, usprkos svim zdravstvenim i psihičkim nedaćama, potrajao je sve do časa kad je prevezen u bolnicu. Istina je da je već mnogo ranije, nekako uzgred, spominjao da će vjerojatno mlad umrijeti, u nekoliko privatnih pisama, i navodno još davno prije odlaska iz Srbije.⁷⁹ Ponešto melankolična nota izbija iz jednog pisma Novakoviću koje je uputio još na početku rujna,⁸⁰ moleći ga da mu pošalje studije Romaina Rollanda o Beethovenu i Mozartu. Zanimljivo je da u isto to vrijeme, neovisno, Kaclerović pati od velike depresije u Kopenhagenu, i piše Popoviću kako i on nalazi utjehu u muzici.⁸¹ Ali sve do kraja Popović se hrabro odupirao bolesti i nije dopuštao da naruši njegov ton kad je bilo potrebno ulijevanje snage i optimizma onima koje je učio i vodio. Svoj politički testament u već spomenutom pismu Radničkoj komori u Parizu završava riječima: »U svakom slučaju pak, imaćemo prilike da jedno izvesno vreme radimo zajedno u Parizu.« Tako piše Popović 4. listopada, a tri dana nakon toga Ostojić ga prevozi u bolnicu! Francuska bolnica (Hôpital et Dispensaire Français) nalazila se do prije nekoliko godina na broju 172 u Shaftesbury Avenue, u centru Londona, i tu je Dušan Popović proveo posljednji mjesec dana svoga života. Osnovana je sredstvima francuske, belgijske i švicarske vlade 1867. godine za liječenje pacijenata koji govore francuski. Živan Ostojić donio je inteligentnu odluku da Popovića smjesti upravo u tu bolnicu, jer je to znatno olakšalo sporazumijevanje s medicinskim osobljem. Ostojiću, također, zahvaljujemo da je koncizno obavještavao Novakovića o toku bolesti svakodnevnim pismima, pa je tako moguće rekonstruirati tragične događaje koji su se nizali velikom brzinom. »Večeras sam ga morao odneti u bolnicu«, piše Ostojić 7. listopada. »Operisan je prošle srede [...] borba između života i smrti«, nekoliko dana kasnije, »Stanje je kritično. Poseta nije dozvoljena. Vidio sam ga 5 minuta«, 25. oktobra, i: »Dušanovo stanje je vrlo opasno (ovu je riječ triput potcrtao). Doktor nema nade«,⁸²

⁷⁹ Dragoljub Golubović i Dejan Malenković: *Kremansko proročanstvo*, Beograd 1982. Autori, ne navodeći izvor informacije, kažu: »U Draču 1915, pred ukrcavanje srpske vojske za Krf, iznuren od rata, Dušan Popović je pretekao svoju vlastitu smrt: 'Ishod rata ne znam, ali ga ja neću dočekati.' Umro je 26. oktobra 1918.« Već po dva pogrešna podatka: Popović nije bio u Draču i nije umro 26. listopada, vidi se da autori nisu dobro informirani.

⁸⁰ SRP 106, pismo od 7. IX 1918. Dušan Popović imao je ne samo interes za muziku, već i formalnu naobrazbu: sam je svirao flautu kao mladić, što je vidljivo po jednom od vrlo rijetkih sačuvanih predmeta njegove svojine. U Arhivu Srbije čuvaju se originalne note za solo flautu, aranžirano prema Mozartovoj *Čarobnoj fruli*. Na notama je, čini se Popovićevim rukopisom, zapisan datum 14. juna 1903. a po strani je njegov potpis (Fond Dušana Popovića II, 196—200).

⁸¹ SRP 113, pismo od 18. IX 1918. Kacleroviću, duboko deprimiran i usamljen, piše: »Slušam muziku Betovena, Mocarta, Baha, Hendela i muziku lepu uopšte, a tu čovek, koliko oseća najslade blaženstvo, oseća uvek i neku neizmernu slatku tugu, bol koji steže grudi [...]. Ti si mi najbliži i najmiliji, i po idejama, i po ukusu i po shvatanjima.«

⁸² SRP 119, 121, 123, 124, 126.

poslije druge operacije, 7. studenoga. Sutradan je Dušan Popović bio mrtav.

Za sve vrijeme u Francuskoj bolnici Popovića su obilazili mnogi drugovi, dobivao je mnoga ohrabrujuća pisma i telegrame. Kosta Novaković mu piše:⁸³ »Činimo sve što možemo; pomaži iako si bolestan. A kad se dignoš, dolazi ovamo, pa ću ja produžiti dole (u Srbiju, nap. N.Y.), a ti ostani dok se svi poslovi ne svrše. Požuri!« Leposava Đorđević piše:⁸⁴ »Danas sam dobila kartu [...] da ste mnogo bolje. Skakala bih od radosti.« Netko anonimn⁸⁵ daje u ime »prijatelja Popovitch Douchana« donaciju bolnici od 15 funti. Grčki socijalist Papadimitriu⁸⁶ šalje iz Croydona u Engleskoj telegram kojim Popoviću želi »skori povratak aktivnostima u službi ideala balkanskog proletarijata«; čak poslanik srpske vlade u Londonu, J. Jovanović, želi mu skoro ozdravljenje u pismu napisanom na papiru koje nosi u zaglavlju naslov i adresu srpskog Crvenog krsta u Londonu.⁸⁷ Ali dvije neuspjele operacije: jedna na slijepom crijevu a druga na potrbušnici učinile su svoje i Popović u najvećim bolovima umire u Francuskoj bolnici, toj kući neobičnoj, kako ju je nazvao u svom posljednjem pismu⁸⁸ datiranom 16. listopada. U tom pismu, koje je ujedno i njegov privatni testament, u kojem Kaclerovića moli da se pobrine za njegovu sestru i ženu, Popović je potpuno bez nade i kaže: »Šteta ako se bude moralo umreti [...]. Isuviše sam izmrcvaren, dragi moj Trišo [...]. U tom pogledu mogao bih sasvim spokojno ovog momenta umreti.« Živan Ostojić zabilježio je i posljednje riječi Popovićeve: »Ja sam previše filozof da se sekiram.«⁸⁹

Engleska socijalistička štampa također je javljala tok Popovićeve bolesti,⁹⁰ pa se može pretpostavljati da je Ostojić donosio u bolnicu te dokaze ljubavi i poštovanja, ne samo srpskih prijatelja, nego i engleskih drugova-socijalista, i tako Popoviću olakšavao posljednje časove. Taj jednostavan i požrtvovan čovjek bio je, kako je vidljivo iz smrtovnice,⁹¹ prisutan i u času smrti, a zatim organizirao i platio sahranu.

Smrt Dušana Popovića odjeknula je bolno među srpskim socijalistima na svim stranama. »Mi smo obezglavljeni«, piše Mihailo Todorović iz Ženeve,⁹² »Još ne verujem da je to istina; ali ipak drhtim od tuge«, javlja

⁸³ SRP 122, pismo od 15. X 1918.

⁸⁴ Arhiv Srbije (Fond Dušana Popovića I, 1—195).

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ SRP 171.

⁸⁷ Arhiv Srbije (Fond Dušana Popovića I, 1—195). U zaglavlju stoji: »Srpski Crveni Krst, registriran u Velikoj Britaniji, pod pokroviteljstvom Njegovog Veličanstva Prestolonaslednika Srbije«.

⁸⁸ PREP 396. Pismo Triši Kacleroviću.

⁸⁹ SRP 121, pismo od 12. X 1918. To nisu posljednje riječi Popovića, ali su posljednje koje su zapisane.

⁹⁰ TEK 12 i 13.

⁹¹ TEK 14.

⁹² SRP 127, pismo od 18. XI 1918.

Zdravko Todorović iz Srbije,⁹³ »Iskreno da kažem, ja sam neutešan, ja nemam mira ni kao čovek, ni kao partijski drug, ni — kao njegov lični prijatelj! Ja ne umem više da manifestujem bol — ja sam slomljen silinom udara!«, kaže dr Dragiša Đurić.⁹⁴

Službena obavijest o smrti izašla je dva puta: u ime Radničke komore u Londonu⁹⁵ i u ime Dimitrija Mitrinovića,⁹⁶ a srpski poslanik uputio je službeni telergam⁹⁷ u Krf: »Molim izvestiti rezervnog poručnika Topalovića da je umro Dušan Popović posle druge operacije. Pismeno više — Jovanović.«

HIGHGATE I BEOGRAD

Prijatelji Dušana Popovića dogovorili su da ga sahrane na londonskom groblju Highgate, u sjevernom dijelu grada. To lijepo viktorijansko groblje privuklo ih je u prvom redu zato jer je na njemu pokopan Karl Marx, i organizatorima sahrane uspjelo je da kupe parcelu koja je svega šest mjesta udaljena od njegove. Grob Dušana Popovića nalazi se na novom dijelu groblja koje ima naziv Istočni dio, na polju IX, broj 41197, čestica 111. U međuvremenu su preseljeni posmrtni ostaci Karla Marxa i njegove obitelji u glavnu aleju, pa se više ne može govoriti o grobu Popovića neposredno uz Marxov, što sve enciklopedije izdane u Jugoslaviji uporno ponavljaju, čak i one novijih izdanja, premda je ekshumacija Marxa izvršena prije 30 godina! Međutim na prvobitni Marxov grob postavljena je ploča na kojoj su ispisane sve te pojedinosti, pa se prema tome može reći da je Popović bio sahranjen u blizini prvobitnog groba Karla Marxa.

O samoj sahrani zna se dosta pojedinosti zahvaljujući izvještaju Koste Novakovića koji je došao iz Pariza da isprati svoga prijatelja i o tome kasnije napisao informativan članak u *Radničkim Novinama*.⁹⁸ »Stigao sam u London misleći da je još živ ali je već tri dana ležao u kapeli. Sišao sam s voza kad je objavljeno primirje između Nemačke, Engleske i Francuske [...] Na Srpskom Restoranu prikucana lista koja objavljuje Dušnovu smrt. Labour Party šalje 5 delegata [...] Odlaganje grobara za je-

⁹³ PREP 402, pismo od 14. XI 1918.

⁹⁴ PREP 403, pismo od 16. XI 1918.

⁹⁵ Ova osmrtnica na srpskom i engleskom jeziku, štampana u Londonu, objavljena je u knjizi Dušan Popović, Izabrani spisi (Beograd, 1951) S. Dimitrijevića. Potpisana je Radnička komora, Jugoslovenska socijalistička grupa u Londonu. Nije sasvim jasno kakve su to organizacije, ali je vjerovatno riječ o Jugoslovenskom radničkom udruženju o kojem govori dr Slavko Šećerov u svojim Memoarima (V. str. 7).

⁹⁶ Arhiv Srbije (Fond Dušana Popovića, I 1—195). Dimitrije Mitrinović također objavljuje Popovićevu smrt na srpskom i engleskom jeziku. Njegova je obavijest intonirana vrlo osjećajno, očito u želji da nadomjesti obavijest u ime najuže obitelji: »Sa velikom tugom u duši objavljujem smrt svoga prijatelja gospodina Dušana Popovića, sek. Srpske Socijaldemokratske partije koji preminu jutros u Francuskoj Bolnici u Londonu podlegav jednoj kobnoj operaciji.«

⁹⁷ Arhiv Srbije (Fond Dušana Popovića, I 1—195).

⁹⁸ *Radničke novine*, 20. XI 1919. *Pogreb Dušana Popovića*.

dan dan onemogućilo je svima da dođu, tako da su ostala dva od pet. Od Internacionalnog Socijalističkog Biroa došao je sekretar s porodicom, zatim predstavnici ostalih socijalističkih pravaca, komunistički klub i delegacija jugoslovenska, grupa belgijskih socijalista, poznanici i prijatelji, profesor slobodnog radničkog univerziteta — velik prijatelj Dušanov, velik broj članova jugoslovenske kolonije, talijanski anarhist Malatesta, nekoliko Rusa, Leta, Poljaka. Po želji naših drugova sahranjen je nedaleko Marksa. Položeno je 10 venaca. Govorio je drhtavim glasom C. Huysmans, sekretar Internacionalnog Socijalističkog Biroa, Kosta Novaković, drug Davidović na engleskom jeziku (trgovački pomoćnik) i drug Živko Ostojić, krojački radnik, te drug Mitrinović, književnik.«

Engleska štampa odmah je reagirala na smrt Popovića, tako da su tri nekrologa,⁹⁹ u *The Callu*, *The Heraldu* i *The Workers' Dreadnoughtu*, izašla još i prije same sahrane koja je uslijedila 11 dana nakon smrti, dijelom zbog bolničkih a dijelom zbog administrativnih problema groblja.

Ostojić i anonimni drug iz engleskoga socijalističkog pokreta pišu toplo i s mnogo poštovanja o mrtvom prijatelju, ali zapravo je najveće priznanje odao Popoviću novinar *Heralda* koji gubitak nastao njegovom smrću stavlja u rang sa Jaurèsom. Najzanimljiviji je, međutim, nekrolog u *Dreadnoughtu* koji navodi manje poznat podatak o Popoviću. »Budući da rat traje tako dugo«, kaže pisac nekrologa, »usprkos svim predviđanjima, Popović je izrazio originalnu i, po mom mišljenju, ispravnu teoriju. Rat traje tako dugo zahvaljujući industrijskoj mobilizaciji žena; u svim zaraćenim državama žene su, vjerojatno u istom broju, zauzele mjesta muškaraca koji su iz proizvodnje povučeni na frontu. Prema tome, žene — naravno pod pritiskom ekonomske nužde — omogućuju produžetak klana na bojnopolju.«

I tako je tmurnog poslijepodneva 19. studenoga 1918. sahranjen Dušan Popović u Londonu, uz svečane govore i vijence, kako nas obavještava Novaković, i uz četiri pogrebna automobila, kako saznajemo iz računa pogrebnog poduzeća.¹⁰⁰ Račun zatim specificira da je »sanduk izrađen od brestovog drveta i ukrašen ručkama, vijencem i zvijezdom od bronz«. Svotu od 37 funti i 5 šilinga platio je Živan Ostojić koji je time postao nominalni vlasnik groba.

U domovini su nekrolozi Dušanu Popoviću počeli izlaziti u studenom 1918,¹⁰¹ i redovno izlazili dugi niz godina, uvijek o obljetnici smrti, kao sjećanja na velikog druga i čovjeka.

Ovo, međutim, nije završna riječ o grobu Dušana Popovića: još u dva navrata poduzimane su akcije oko njega.

⁹⁹ TEK 16, 17 i 18.

¹⁰⁰ Arhiv Srbije (Fond Dušana Popovića, I 1—195).

¹⁰¹ Prvi je izašao nekrolog Živka Topalovića u *Slobodi* (Zagreb), 21. XI 1918. U *Radničkim novinama* izlaze nekrolozi ovim redom: 20. XI 1919. već spomenuti Koste Novakovića sa detaljnim opisom sahrane u Londonu, i u istom broju Mihaila Todorovića. Nadalje izlaze sjećanja o obljetnicama, od kojih je najbrojnijim priložima obilježena 10-godišnjica, u broju od 26. XII 1928, gdje je objavljen niz članaka o Popoviću.

Prva je obavljena malom dozom misterija,¹⁰² i to nakon što je Popović ležao 26 godina na hajgetsom groblju, vrlo rijetko posjećivan, mada je uspomena na njega dalje živjela. Godina je 1944, približava se svršetak drugoga svjetskog rata. U Londonu se nalaze dva Beogradanina koji nailaze na zapušten i jedva vidljivo obilježen grob Dušana Popovića, i smjesta donose odluku da nešto poduzmu. Mihajlo Petrović, nekadašnji suradnik *Politike*, i Mihajlo-Mika Kovačević, glumac, uz mnogo inicijative i požrtvornosti organiziraju ovu akciju:

Kod Uprave groblja Highgate ustanovila su ta dva agilna poštovaoca Dušana Popovića da nominalni vlasnik groba, Živan Ostojić, više ne živi u Londonu i da grobna pristojba nije podmirena nekoliko godina. Pronalaze još nekoliko jugoslavenskih socijalista u Londonu, prikupljaju donacije i plaćaju dugovanje Upravi kojoj ujedno podnose zahtjev da se na njihov trošak grob uredi i podigne na njemu spomenik. Ali tu nailaze na administrativnu prepreku, jer dozvolu za takav pothvat može dati jedino vlasnik groba. Nakon duljih uvjeravanja da Popović nema nikoga od nasljednika u Engleskoj i da je svojedobnu sahranu organizirala grupa ljudi koja se više tu ne nalazi, Uprava ih upućuje na Jugoslavensku ambasadu u Londonu, koja je nadležna za rješavanje takvih problema. U Londonu se u to vrijeme nalazi izbjeglička vlada sa svojim diplomatskim predstavništvom, i Kovačević i Petrović pronalaze među osobljem poslanstva osobu koja je voljna da se angažira. To je Fuad Azabagić, treći sekretar Ambade, koji pristaje da postane formalni vlasnik groba Dušana Popovića i time su ruke organizatora slobodne. Oni naručuju kod londonskog klesarskog poduzeća Daniel and Milward mramorni grob i nadgrobnu ploču sa uklesanim natpisom: »Za uspomenu Dušanu Popoviću, srpskom socijalističkom vođi, 1884—1918, od njegovih prijatelja Jugoslavena. London 1944.« (To the memory of Douchan Popovich, Serbian Socialist leader, 1884—1918, from his Yugoslav friends. London 1944). Prilikom otkrivanja obnovljenog groba održana je mala komemorativna svečanost, položeno cvijeće i održan govor. Taj se grob, ali na žalost opet u prilično zapuštenom stanju, nalazi i danas u Highgateu.¹⁰³

¹⁰² Podatke o toj akciji bilo je vrlo teško naći. Jedina pismena informacija nalazi se u Upravi groblja na Highgateu. Tamo je upisano da je »privremeni vlasnik Kraljevska jugoslavenska ambasada, za koju je ovlašten pri potpisivanju Fuad N. Azabagich«. Zatim slijede detaljne upute o renoviranju groba i naplaćivanje takse za otvaranje groba u iznosu od 45 šilinga. Sve su ostale informacije po kazivanju, i to Slobodana Glumca u Beogradu, koji je osobno poznao Mihajla-Miku Kovačevića i s njim o akciji oko uređenja Popovićevog groba razgovarao u Parizu. Glumac se prisjeća da je svojedobno (misli da je to bilo oko 1960. godine) o tome pisao u tadašnjem beogradskom listu *Sport i svet*. Drugi informant je Milivoj Sudić, nekada dopisnik Tanjuga u Londonu. On se sjeća obnavljanja groba: za akciju je i on dao novčani prilog u ljetu 1944. i zatim prisustvovao svečanosti na groblju. Zanimljivo je da nigdje nema pouzdanog datuma.

¹⁰³ Oko hajgejskog groblja brine se već od 1975. jedna dobrovoljna organizacija, Prijatelji Hajgejskog groblja (Friends of Highgate Cemetery), koja je izdala malu publikaciju o svojim aktivnostima i popisala grobove svih znamenitih ljudi koji su na groblju sahranjeni. U toj je brošuri zapisano: »Popovitch, Douchan (1884—1918). Srpski socijalistički vođa. Njegovi ostaci su ekshumirani 1959. i preneseni u Jugoslaviju.« Uzgred spominjem da gotovo sve enciklopedije u Jugoslaviji, čak i one novijih datuma, ne spominju da je Popović sada sahranjen u Beogradu, nego uporno ponavljaju da je sahranjen nedaleko od Marxa.

Nakon toga je trebalo proći opet prilično vremena pa da se ponovo poduzme velika akcija oko Dušana Popovića. Godina je 1959. i u Jugoslaviji su velike pripreme za proslavu 40-godišnjice osnutka Komunističke partije. U čitavoj zemlji održavaju se proslave u čast onih koji su svojom borbom u prošlosti pridonijeli stvaranju socijalističke Jugoslavije. Na inicijativu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije pokreće se akcija za prenos ostataka Dušana Popovića u zemlju. Delegacija predvođena Spasenijom Babović, tada u svojstvu potpredsjednika Izvršnog vijeća Srbije, putuje u London u studenom 1959. godine i zahtijeva od Britanskog ministarstva unutrašnjih poslova dozvolu za ekshumaciju posmrtnih ostataka koji su se u Londonu nalazili 41 godinu. Nakon dobivanja dozvole toga ministarstva¹⁰⁴ potrebne su još neke formalnosti, jer će posmrtni ostaci biti transportirani kroz tri zemlje na putu u domovinu. Konačno su i ti dokumenti¹⁰⁵ pribavljeni, na groblju Highgate obavljena je ekshumacija, i ostaci Dušana Popovića preneseni su u Beograd.

I tako je Dušan Popović završio svoje putovanje: 5. prosinca 1959, 42 godine nakon što je otišao iz Beograda, vraća se u njega, i uz najveće počasti, uz prisutnost članova svoje obitelji i tisuća Beograđana, sahranjen je na Novom groblju. O svečanosti su opširno izvijestili svi jugoslavenski listovi, objavivši u cijelosti govor Dušana Petrovića Šaneta u ime Saveza komunista Srbije, čovjeku koji je zajedno s Dimitrijem Tucovićem najneposrednije radio na stvaranju socijalizma u svojoj zemlji. Londonski *Times*¹⁰⁶, također, izvještava o prenosu ostataka Dušana Popovića iz Engleske u Jugoslaviju.

Na njegov grob u Beogradu uklesane su riječi: »Dušan Popović, 1885—1918, sekretar Srpske socijaldemokratske partije, jedan od osnivača klasnog radničkog pokreta u Srbiji«. I tako sada postoje dva groba: jedan u Londonu a drugi u Beogradu; na jednom stoji da je Popović rođen 1884, a na drugom 1885, ali ono što je bitno, jest da je i po starom i po novom kalendaru umro tragično mlad, ali i to da su se ostvarili oni ideali za koje se borio. On danas živi u više od stotinu svojih, još uvijek aktualnih, političkih spisa, koji se, točno kako je pisac kronologa u *Dreadnoughtu* previdio prije 66 godina, upravo preštampavaju¹⁰⁷ u gradu gdje on spokojno promatra šetače u parku na Manježu.

¹⁰⁴ TEK 20.

¹⁰⁵ Arhiv Srbije (Fond Dušana Popovića, I 1—195).

¹⁰⁶ TEK 21.

¹⁰⁷ U redakciji dra S. Dimitrijevića.

NAPOMENE

S kraćenice:

- Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata.* Priredio Mihailo Todorović, Beograd 1958. SRP
- Prepiska srpskih socijalista u toku prvog svetskog rata.* Priredili Vlastimir Lapčević i dr Toma Milenković, Beograd 1979. PREP
- Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870—1918.* Dr Sergije Dimitrijević, Beograd 1982. SOC
- Tekstovi Dušana Popovića i o Popoviću. Dokumenti.* Priredila Nada Yuill, London 1984. TEK

Brojke iza SRP, PREP i TEK znače redni broj dokumenta, a iza SOC stranicu u knjizi.

Rukopis autorice sadrži i nekoliko fotografija i faksimila. Ispričavamo se što zbog tehničkih razloga i načina izdavanja ove edicije ne možemo te priloge objaviti.

PRILOG

TEKSTOVI DUŠANA POPOVIĆA I O POPOVIĆU.
DOKUMENTI*

1. Odlomak članka u *Southern Slav Bulletin* od 16. II 1918.
2. Odlomak članka u *Southern Slav Bulletin* od 23. II 1918.
3. Članak u *Daily News and Leader* od 16. III 1918.
4. Članak u *The Call* od 28. III 1918.
5. Članak u *The Workers' Dreadnought* od 27. IV 1918.
6. Članak u *The Call* od 16. V 1918.
7. Članak u *The Call* od 13. VI 1918.
8. Iz Arhiva Laburističke partije, London
9. Pismo Popovića Arthuru Hendersonu
10. Pismo Popovića Jimu Middletonu
11. Odlomci članka u *The Workers' Dreadnought* od 28. IX 1918.
12. Članak u *The Call* od 17. X 1918.
13. Članak u *The Call* od 24. X 1918.
14. Smrtovnica Dušana Popovića.
15. Članak u *The Workers' Dreadnought* od 9. XI 1918.
16. Članak u *The Call* od 14. XI 1918.
17. Članak u *The Herald* od 16. XI 1918.
18. Članak u *The Workers' Dreadnought* od 16. XI 1918.
19. Članak u *The Call* od 5. XII 1918.
20. Dozvola za ekshumaciju.
21. Vijest u *The Times* od 7. XII 1918.

1.

SOUTHERN SLAV BULLETIN, 16. II 1918.¹

No 36, pp 30—39

Mučeništvo Srbije — Nemilosrdna optužba
Srba protiv Austrije i Bugarske

Srpsko poslanstvo u Londonu objavljuje ovaj Memorandum srpskog poslanika, g. Triše Kaclerovića i generalnog sekretara Radničke partije, g. Dušana Popovića Međunarodnom socijalističkom birou u Stockholmu.

(slijedi Memorandum)

* Prijevod članaka i dokumenata iz engleskog i francuskog N. Y.

¹ Izdaje Jugoslavenski odbor u Londonu.

2.

SOUTHERN SLAV BULLETIN, 23. II 1918.

No 37, pp. 53—55

Austro-bugarski režim u Srbiji

Optužba i apel — Preštampano iz *La Serbie*,

Ženeva, 16. I 1918.

(Odlomak)

Srpska socijaldemokratska partija koju predstavljaju g. D. Popović i poslanik T. Kaclerović predala je 10. studenog 1917. g. Camilleu Huysmansu, sekretaru Holandsko-skandinavskog komiteta u Stockholmu, svoj Memorandum. Ranije je već objavljen u jednom od vodećih listova u Bernu njegov dio, koji je zapravo nastavak izvještaja o zverstvima kako ih je u bečkom parlamentu iznio g. Tresić-Pavičić, poslanik u Austrijskom Reichsratu. Oba dokumenta, uzeta zajedno, čine najsnažnije optužbe što su ikada u ljudskoj historiji podignute protiv neke vlade.

3.

DAILY NEWS AND LEADER, 16. III 1918.

Glad u Srbiji¹

Snažna optužba radničkog lidera

G. Douchan Popovitch,² sekretar Srpske socijalističke partije, dao je u Londonu intervju o stanju u Srbiji.

Njegova zemlja, rekao je, razmjerno je više pretrpjela s obzirom na broj stanovnika nego čak i Belgija i Rumunjska. U toku balkanskih ratova od četiri i po milijuna stanovnika više od milijuna ljudi poginulo je ili umrlo od nedaća. Uslovi su vrlo teški u krajevima koji su sada pod okupacijom Austrije ali su još gori u krajevima pod bugarskom upravom. »Bugarska vlada«, rekao je g. Popović, »koju ni na čas ne želimo izjednačiti s bugarskim narodom, uspostavila je u Srbiji i Makedoniji barbarski sistem deportacija, terora i smišljenog sistematskog istrebljenja, za koje u suvremenoj historiji nema usporedbe, osim u analima vlade Abdul Hamida.«

G. Popovitch nadalje kaže da je srpska vlada zakazala u dužnostima prema narodu koji je ostao u Srbiji. Tisuće obitelji u krajnjoj nuždi ostale su bez ikakve potpore, a novac prikupljen od Saveznika, koji se penje na stotine

¹ Mislim da je to članak koji spominje W. Gillies u svom pismu G. Burns-u, 21. III 1918 (Dokument br. 168 u *Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata*. Gillies, sekretar Međunarodnog odsjeka Laburističke partije, preporuča Dušana Popovića koji »ima svoje mišljenje o neizvjesnosti donetih mera u okupiranoj Srbiji, o čemu je štampa saopštila, a što ste svakako morali zapaziti prošle subote u Dejli Njusu«).

² Ovdje, kao i nadalje, pišem sva imena kako su štampana ili rukom pisana u izvornicima.

milijuna, vrlo malo se troši na postradale. Obrazloženje je za takav postupak taj da savezničke vlade izražavaju bojazan da sredstva ne pristižu do naroda već padaju u ruke neprijatelja. »Mi ne shvaćamo takvo stanovište vlade«, nastavio je g. Popovitch. »Nema razloga za zabranu. Poznato mi je iz ličnog zapažanja da namirnice namijenjene srpskom narodu nisu zaplijenjene, racionirane količine za stanovništvo nisu čak ni smanjene. Vladine zabrane zapravo djeluju protiv interesa srpskog stanovništva a ne protiv Centralnih sila.« U ime Srpske socijalističke partije g. Popovitch se prema tome obraća engleskoj javnosti da pomogne srpskom narodu tako što će djelovati na svoju vladu da ukine zabranu raspodjele namirnica ugroženim obiteljima.

4.

THE CALL, 28. III 1918.¹

Douchan Popovitch,
Sekretar Srpske socijalističke partije:

Srpski socijalisti i Međusaveznička radnička konferencija

Dužnost je nas socijalista ne da razmatramo ratne ciljeve već da nastojimo pronaći najkraći put do prihvatljivog mira.

Svaki pokušaj da se utvrde ciljevi sadašnjeg rata znači u prvom redu da ih mi prihvaćamo a u drugom, nadu i uvjerenje da će iz njih proisteći nešto što je dobro za narod.

Dilema koja se pred nas postavlja jest ili Internacionala Jaurès, Bebel i Keir Hardiea kao ispravan pristup kada se borila najodlučnije da spriječi opasnost sadašnjeg rata, koji sa sobom nosi razne teškoće; ili su u pravu oni drugi — Thomasi, Renaudeli, Vanderveldi, Hyndmani, Bissolatti i Scheidemanni, i Davidi — koji su, mada su zastupali nacionalističke i međusobno kontradiktorne ideale, ipak u biti složni u pristupu da je ovaj rat potreban, na svoj način koristan, gotovo svet, te da može, štoviše mora, po svojim velikim demokratskim ishodima zauzeti mjesto naše socijalne revolucije.

Srpska socijalistička partija bila je protiv rata odmah od početka. Mi nikada nismo vjerovali da bi on bilo kako mogao biti koristan, bilo za međunarodni proletarijat bilo za srpski narod. Jedini pozitivni ishod koji smo mi predviđali u ovom ratu bio je da se u svim zemljama stvori stanje nemira i opći osjećaj nepovjerenja prema svim vladama.

Da bi se iz toga izvukla korist — jedini dobar ishod rata — potrebno je sada da što prije dođe do sklapanja mira. Jer ako se ovaj rat bude vodio do postizanja »demokratskih ciljeva«, nestat će svih političkih i psiholoških uslova koji su povoljni za našu revolucionarnu akciju i oni će se utopiti u općoj iznure-

¹ U zaglavlju tjednika stoji: Organ međunarodnog socijalizma. U tom je listu Popović najviše pisao, a iz tona članaka, u kojima se on spominje, vidljivo je da je imao usku suradnju s tim najljepijim socijalističkim listom koji je izdavala Britanska socijalistička partija. To je ona partija koja će kasnije postati Komunistička partija Velike Britanije. Među ostalim suradnicima u *The Callu* se javljao i Lenjin.

nosti i ekonomskoj propasti svih naroda. To se može sasvim očito sagledati na primjeru ruske revolucije. Zato što mir nije sklopljen 1917. godine, međunarodni proletarijat sada je suočen sa opasnošću da izgubi najveći uspjeh ovog rata — rusku revoluciju.

Mi zastupamo skoro sazivanje Međunarodne socijalističke konferencije samo onda ako to predstavlja pospješivanje mira, i samo u tom slučaju možemo odobriti i prihvatiti rezultate Međusavezničke konferencije u Londonu. Mi bismo prihvatili njen Memorandum o ratnim ciljevima, ne na temelju onoga što on zastupa — jer u njemu prevladava poluantantski ton i poluutopijski karakter — nego zbog njegovog smjera: on je usmjeren prema miru. Ono što je u Memorandumu korisno, jest to da pokazuje upravo ovakve tendencije među nama, a njegova će primjena biti ostvarena samo ako se socijalistima Centralnih sila može prikazati ne kao naš sine qua non, naše konačno stanovište u toj stvari, već kao dokument koji iznosi gledišta nekih članova Internacionale, predložena za diskusiju; njega čak ne treba smatrati kao prijedlog čije bi prihvaćanje, čak i u općim crtama, predstavljalo uslov za održavanje međunarodne konferencije. Drugim riječima, za nas je važna Međunarodna konferencija a ne Memorandum. Drug Camille Huysmans, koji svu svoju sposobnost i nepresušnu energiju posvećuje zahtjevima za mir, besprekorno ponavlja da Memorandum ne predstavlja »ultimatum«. Slažemo se s tim, ali naše je pravo da upitamo predstavlja li to ujedno i stav Hendersona, Thomasa, Renaudela i Vandervelde. O odgovoru na to pitanje ovisi stav Srpske partije čiji sam delegat bio na londonskoj konferenciji. Naša je želja zajednička akcija socijalista savezničkih zemalja za veliku i plemenitu stvar mira; ali mi ne želimo zajedničku akciju socijalista savezničkih zemalja u prilog rata ili u prilog ratne politike naših vlada.

5.

THE WORKERS' DREADNOUGHT — 27. IV 1918.¹

Srpski socijalisti i evropski rat

Dushan Popovitch, sekretar Srpske socijalističke partije

Drugarica Sylvia Pankhurst izrazila je želju da engleske drugove informiram o socijalističkom pokretu u Srbiji. Socijalizam u mojoj domovini ima dugu i zanimljivu historiju, ali kako mi nedostaje prostora da ga potpuno izložim, zadržat ću se na aktualnoj temi: stavu srpskih socijalista prema ratu.

Kad je trebalo da naša partija donese odluku kakav stav da zauzme prema ratu, našla se u teškom položaju: prvo, bili smo prvi socijalisti Internacionale suočeni s takvim problemom; nismo se imali na koga ugledati u starijem i

¹ *Workers' Dreadnought* ponajprije je izlazio pod imenom *Women's Dreadnought* u redakciji Sylvije Pankhurst. Potkraj rata prerastao je taj list žena-socijalistkinja u list čitave radničke klase. Sylvija Pankhurst pisac je niza knjiga koje još uvijek uživaju veliku popularnost. Ona je očito osobno poznavala Popovića (vidi dokument br. 18) i visoko cijenila njegovu političku djelatnost: uvodnik u *Dreadnoughtu* od 28. IX 1918 (vidi dokument br. 11), iako bez potpisa, sudeći po stilu, očito je njezin tekst. *Dreadnought* je izdavala Radnička socijalistička federacija.

jačem socijalističkom pokretu tko bi nam dao smjernice u biranju puta i dao nam moralnu podršku. Bili smo potpuno prepušteni sebi samima.

Austrija i Srbija

Problem je bio pojačan time što je konflikt između Srbije i Austrije bio daleko od jednostavnog. Nije bilo moguće da ga se riješi prema unaprijed određenim pravilima; to nije bio konflikt koji proizlazi iz rivaliteta kapitalističkih klasa dviju snažnih država za dominaciju na svjetskom tržištu. Konflikt između Srbije i Austrije potpuno je drugačiji. U ovom je slučaju riječ o bitnoj razlici među zaraćenim partijama u pogledu njihovog položaja i odgovornosti prema ratu. Austrija, naravno, opravdava svoj ultimatum Srbiji — korak koji je doveo do rata — navodeći Sarajevo i inzistirajući da je zbog toga ultimatum Austrije predan u svrhu obrane njenog opstojanja kao nezavisne države. Austrija pri tom, čini se, zaboravlja da je ovim ultimatumom namjeravala uništiti Srbiju i njen integritet.

Je li Austrija branila svoju nezavisnost i onda kad je anektirala Bosnu i Hercegovinu, bez ikakvog prava i opravdanja, te dvije pokrajine koje su čisto srpske i koje, štoviše, predstavljaju etnički centar srpske nacije?

Je li Austrija branila svoj opstanak kad je 1905. objavila neopravdani tarifni rat protiv siromašne i male Srbije?

Je li Austrija branila svoj opstanak kad je za vrijeme balkanskog rata dvaput uručila ultimatum Srbiji zbog Albanije, koja kao nacija nije ni etnički ni geografski vezana uz Austriju i na koju Austrija nema apsolutno nikakva prava? Kao što sunce sja jasno je da to nije bio slučaj. Srpski narod se u devetnaestom i dvadesetom stoljeću suprotstavio Austriji doveden u položaj neophodne i opravdane samoobrane. Pa ipak mi, srpski socijalisti, zauzeli smo od prvog dana energičan stav protiv rata, iako smo mogli naći mnogo više izgovora nego bilo koja druga socijalistička partija učlanjena u Internacionalu da opravdamo zauzimanje suprotne politike, takve koja bi se mogla nazvati »patriotskom«.

Za ili protiv ratnih kredita?

Zašto smo dakle glasali protiv rata? Poznato je da srpski socijalisti nisu smatrali ovo pitanje izrazito srpskim ili izrazito nacionalističkim. Za nas je rat između Srbije i Austro-Ugarske predstavljao početak evropskog konflikta, svjetskog sukoba. Smatrali smo da je kapitalizam prouzročio rat, kapitalizam koji je gotovo dostigao granice svoje ekspanzije i koji je pokušavao barbarskim metodama riješiti probleme koje je sam prouzročio neredom koji je stvorio i povećanom ih brzinom još uvijek stvara. Takav je rat po našem mišljenju najveća opasnost za internacionalni proletarijat, za demokraciju čitavog svijeta, za cijelo čovječanstvo i za dugotrajnim naporima stečenu civilizaciju.

Naša dužnost kao članova Socijalističke internacionale, glasnika budućega slobodnog čovječanstva, bila je jasna: obrana Internacionalne i obrana čovječanstva napadom na rat. To je bila naša dužnost sa stanovišta internacionalne radničke solidarnosti.

Jedna radnička partija može za sebe tvrditi da je socijalistička samo ako je spremna u časovima velikog historijskog i tragičnog opredjeljenja prijeći preko svojih specifičnih nacionalnih ciljeva u svrhu obrane važnijih interesa Internacionalne.

Tko god provodi drugačiju politiku zaslužuje pohvalu da je dobar patriot, ali upravo zbog toga gubi pravo da tvrdi za sebe da je internacionalist, ili drugim riječima socijalist.

»A što je sa vašom napadnutom zemljom?«, čujem njihova pitanja. Mi nikako nismo zaboravili na to, ali postoje dva načina obrane svoje zemlje. Jedan je način da se glasa za ratne kredite i općenito sudjeluje u pripremama za rat. Obrana svoje zemlje na taj način znači ujedno obranu politike vladajuće klase, koja je uvijek na direktan i važan način odgovorna za rat. Čak i kad je diplomatski nedužna, jer stvara, razvija i brani ekonomske, socijalne i političke uslove koji onda postaju vječni izvor uzroka rata. Prihvaćajući i provodeći rat mi srpski socijalisti smatramo da bismo nizom akcija, koje se protive našim ciljevima i koje su neprijateljske, razorili našu Socijalističku internacionalu koja se može ostvariti jedino svjetskom, identičnom i jednovremenom akcijom svih socijalističkih partija.

Mi srpski socijalisti radije smo odabrali drugi način obrane zemlje. Mi vjerujemo da je efikasan i ujedno socijalistički: *da se glasa, u svim zemljama i istovremeno, protiv svih ratnih kredita.*

Takvom antiratnom agitacijom, bolje nego bilo kakvim drugim sredstvima, mi smatramo da branimo svoju zemlju i u isto vrijeme slobodu naših socijalističkih drugova i susjeda; oni, prihvaćajući isti postupak, branili bi isto tako efikasno našu zemlju i našu slobodu. Oboje bi onda u isto vrijeme branili i našu pravu domovinu: Socijalističku internacionalu.

Tako rezonirajući mi srpski socijalisti odabrali smo tu drugu metodu. Naši poslanici su uvijek u Skupštini glasali protiv ratnih kredita a naš partijski organ, dnevnik Radničke Novine, branio je, čak u danima dok je šovinizam trijumfirao, ideale jedinstvenog internacionalizma.

Istina je da je nekoliko dana nakon najave rata naša vlada zabranila naš list i da nas je buržoazija bila napala kao austrijske agente i izdajice. Ostali smo mirni pod bujicom grubih i jeftinih napada. Bili smo uvjereni da smo izvršili našu najsvetiju socijalističku dužnost i nismo ni časa sumnjali da će socijalističke partije u svim zemljama učiniti isto to.

Druga internacionala

Na žalost, nekoliko dana nakon toga počeo je za nas dugi niz razočaranja, najvećih u našem životu. Jednovremeno, spontano, kao da djeluju pod diktatom nekoga tajnog sporazuma, gotovo sve velike evropske socijalističke partije dale su svoju političku i moralnu podršku sadašnjem ratu, kapitalizmu koji ga je pripremio, diplomaciji koja ga je izazvala, vladama koje su ga organizirale, glavnim štabovima koji su ga vodili i buržoaskom javnom mnijenju koje ga je populariziralo. Nikada ranije nisu socijalističke partije bile tako aktivne, tako poduzetne, tako energične i tako agilne, a u isto vrijeme tako suglasne kao u času kad je trebalo voditi borbu protiv svjetskog rata koji su podržavale! Mnogi njemački teoretičari koji su sistematski optuživali Marxa prije rata, pokušavaju sada u njega naći elemente služenja njemačkom imperijalizmu. Propovjednici marksizma u svim zemljama Antante, Plehanov u Rusiji, Guesde u Francuskoj, Hyndman u Engleskoj pokušali su zaustaviti takvu zloupotrebu Marxovih doktrina u rukama njegovih budućih nasljednika u Njemačkoj. Ali kako su u tome postupili? Oni nisu rekli da se i teorija i taktika Marxova

suprotstavljaju ratu. Rekli su, naprotiv, da bi i Marx, kada bi bio na životu, dao podršku ratu; ali on bi, dakako, stajao na strani protiv Centralnih sila a uz Antantu!

Hyndman i Guesde bi voljeli u Marxu vidjeti poslušnog slugu Lloyda Georgea i Clemenceaua!

Dok na fronti pucaju takozvane marksističke puške, predsjednik Međunarodnog socijalističkog biroa Vandervelde trči na sve četiri strane svijeta kao propagator ideja imperijalista Antante! Istinski jadna slika.

Kad se sogleđa Druga internacionala za vrijeme rata, čovjek se često sjeti Gogoljevog Tarasa Buljbe koji bijući svoga sina Andreja govori: »Ja sam te stvorio, ja ću te i uništiti!«

Na sreću socijalizam se ne može uništiti, čak ga ni njegovi vođe ne mogu uništiti! I upravo u času kad je Internacionala dostigla svoju najnižu točku, kad se pričinja da je socijalizam djetinjasta greška a međunarodna solidarnost opasna laž, pojavila se, eto, najslavnija potvrda socijalizma i internacionalizma: ruska revolucija!

6.

THE CALL, 16. V 1918.

Njemački socijalisti-minoriteri. Odgovor W. A. M. M.-u¹

Dragi druže,

U jednom od nedavnih brojeva *The Calla* štampan je članak druga W. A. M. M.-a pod naslovom »Licemjeri«. U tom se članku tvrdi da se njemački socijalisti-minoriteri (Nezavisna socijalistička partija) nimalo ne razlikuju od Scheidemannove grupe i zaslužuju isti prezir revolucionarnih socijalista kao partija majoritera. Usudujem se vjerovati da vi ne dijelite njegovo oštro osuđivanje lojalne i revolucionarne socijalističke sekcije Internacionale. Pa ipak smatram potrebnim da uputim nekoliko riječi protesta protiv takvih tvrdnji koje nisu ni politički taktične a ni opravdane činjeničnim stanjem.

Marx i Engels su sa stanovitim nepovjerenjem govorili o onim socijalistima koji su odbijali da se diferenciraju razni politički i socijalni buržoaski pokreti, već da se stavljaju u paušalnu kategoriju »reakcionarnih masa«. Zbog takvih je socijalista Marx jednom prilikom izjavio: »Što se mene tiče, ja nisam marksist.« Drug W. A. M. M. ide čak i korak dalje. On toj homogenoj reakcionarnoj masi dodaje i neke socijalističke partije, i to ne samo Scheidemannovu socijal-

¹ Taj članak objavljen je u cijelosti u knjizi *Prepiska srpskih socijalista u toku prvog svjetskog rata Vlastimira Lapčevića i dra Tome Milenkovića* (Beograd 1979), a ja ga donosim iz ovih, manje važnih razloga:

a) U prepisci se navodi naslov članka na koji Popović odgovara kao »Whited Sepulchres«, što doslovno znači obijeljeni grob, ali se upotrebljava u značenju »licemjer, demagog«.

b) Urednik *The Calla* izmijenio je podjelu u pasuse i naslov Popovićevog članka.
c) Na kraju četvrtog pasusa u *The Call* verziji dio je rečenice koji je Popović stavio u navodnike, pa su ga s pravom i autori Prepiske štampali na engleskom i onda u bilješci dali prijevod. U *The Callu* nema razlike u tisku.

patriotsku grupu, već i grupu Kautskog i Haasea, koja predstavlja dio Cimervaldske internacionale.

Držim da nije potrebno mnogo riječi da bi se dokazala W. A. M. M.-ova nedosljednost. Dovoljno je reći da je Haaseova grupa u dugom periodu glasala *protiv* ratnih budžeta; Scheidemannova grupa glasa besprekidno i uporno *za* krvave kredite. Scheidemannova grupa priželjkuje pobjedu Njemačke; Haaseova to ne želi. Haaseova su grupa ljudi koji se energično suprotstavljaju takozvanom »Burgfriedenu« (političko primirje) s buržoaskom i vojnom reakcijom; Scheidemannova grupa energično podržava tu bestidnu koaliciju, čija je posljedica da njemačka radnička klasa nosi najteži teret — kako na fronti tako kod kuće — rata koji se vodi isključivo za postizanje ciljeva njemačkih imperijalista i šovinista. Scheidemannova grupa, mada se uzdržava od glasanja, prešutno prihvaća ružan i sramotan aneksioni mir u Brest-Litovsku, dok je Haaseova grupa glasala protiv njega i bespoštedno ga napala, i u parlamentu i u štampi. Smatram da to ukazuje na golemu razliku među tim dvjema grupama. Drug W. A. M. M. je, čini se, nezadovoljan jer Haase i Kautsky nisu povelili revoluciju u Njemačkoj za vrijeme generalnog štrajka prošle zime. Ali revolucije se ne provode po zapovijedi. Za revolucije su neophodni stanoviti materijalni i psihološki uslovi. Nezavisni socijalisti u Njemačkoj čine sve što je u njihovoj moći. Drug Dittman, jedan od glavnih predstavnika minoritera, bio je za vrijeme štrajka prošle zime u zatvoru. Pružajući energičan otpor ratu, njemački Nezavisni socijalisti na najbolji način pripremaju osnovu za snažnu revolucionarnu akciju kad za nju dođe vrijeme. Kad bi u svim ostalim zemljama socijalisti činili barem isto što i oni, došlo bi do nekakvih praktičnih rezultata za stvar međunarodnog socijalizma i za međunarodnu revoluciju.

Uistinu je za žaljenje što drug W. A. M. M. napada u prvom redu Kautskog, koji je uz Marxa, Engelsa i Jaurésa jedna od najmudrijih i najsimpatičnijih ličnosti u povijesti Internacionale. Čovjek koji je u danima socijalističkog ministerijalizma i reformizma, više nego itko, branio revolucionarne tokove radničkog pokreta; čovjek koji je, u ovo žalosno vrijeme raspada Internacionale, opirući se mnogim marksistima, posvetio svoj veliki naučni i moralni autoritet našoj stvari; čovjek kojemu više nego ikom drugom međunarodni proletarijat mora zahvaliti što je izbjegao s jedne strane močvaru oportunitizma a s druge besplodne ispade anarhizma — taj časn i čovjek danas je napadan i izjednačen sa Scheidemannom, i napadan kao netko s kim revolucionarni socijalisti ne mogu imati ništa zajedničko, bilo sada, bilo u *budućnosti*.

Zašto je tako? Jer je Kautsky u stanovitim momentima kritizirao akcije Rusa. Ja također stojim na stanovištu da boljševici — ma koliko bili slavni i herojski — imaju i teških grešaka. Nemoguće je da prihvatimo njihovu politiku u cjelini i u svim pojedinostima. Naša je socijalistička dužnost, naprotiv, da međusobno ispravljamo greške. Pogreške i nedostaci neizbježni su u zamašnim kretanjima takve vrste, a pogotovo su neizbježni i ljudski u tako tragičnoj i užasnoj situaciji kakva je danas u Rusiji. Pogrešan korak ulijevo je, dakako, bolji nego pogrešan korak udesno. Bolje je činiti greške u službi proletarijata i humanosti, kako to ponekad čine boljševici, nego činiti grešku služeći buržoaziji i reakciji, kako je slučaj sa socijalpatriotima svih zemalja. Ako ponekad kritiziramo boljševičku politiku, to ne znači da smo njihovi neprijatelji ili neprijatelji pansocijalističke revolucije.

Takav je slučaj i s Kautskim. Evo primjera: Pariški list »Le Populaire«, koji izdaje drug Longuet, donosi 28. travnja ove godine članak Kautskog o boljševicima. Njegova je srž u ovim riječima: »Boljševicima ne manjka energije. U njihovim su redovima najinteligentniji i najobrazovaniji socijalistički borci. Pred njima stoje velike teškoće. Ako ih uspiju prebroditi, stvorit će se nešto veličanstveno: nova epoha svjetske historije će započeti. Trenutno je nemoguće reći išta više. Ali bez obzira hoće li u Rusiji biti mir ili rat, hoće li ona postati bespomoćna država ili snažna zemlja, hoće li trijumfirati menjševici (koji također pripadaju Cimeryaldskoj internacionali — D. P.) ili boljševici — u svakom slučaju prilike od nas zahtijevaju da podržimo ruski proletarijat.« Ja tvrdim da neprijatelj revolucije ne bi tako pisao. Protivnik boljševizma ne bi tako govorio.

Dopustite mi, dragi druže, da izrazim svoje uvjerenje kako je potrebno pokazivati više tolerancije u našim redovima. Mi svi imamo iste osnovne ideje o ratu i sadašnjem stanju društva. Razlike u mišljenju koje se odnose na pojedinosti ne smiju nas sprečavati da se ujedinito u zajedničkoj revolucionarnoj borbi. Ovaj nam je rat dokazao da je naš zajednički neprijatelj kapitalizam takav džin kojega nije lako pobijediti. Njegova je moralna snaga sada još i povećana pomoći koju mu pružaju socijalpatrioti. Na nama je da se borimo ne samo protiv onih koji podržavaju kapitalizam, nego i protiv velikog broja onih koji sebe nazivaju socijalistima ili pristašama radničkih partija. U sadašnjem stanju nikako nije konstruktivno da se stvaraju umjetne frakcije koje su nepotrebne našim redovima. Umjesto da se svađamo bez razloga, treba da se ujedinito. Čeka nas velika i teška bitka za koju nam je potrebna snažna i nepobjediva udarna snaga. Ovaj živi pokret masa nećemo nikada osvojiti ako budemo podvojeni i frakcionari. Velika historijska kretanja nikada ne idu geometrijski ravnim linijama.

Drugarski vas pozdravlja,

Douchan Popovitch

Sekretar Srpske socijalističke partije

7.

THE CALL, 13. VI 1918.

Njemački socijalisti-minoriteri
Popovitch brani Kautskog

Dragi druže,

Moja obrana njemačke Nezavisne socijaldemokratske partije nije dobro prihvaćena. Drug W. A. M. M. u svom odgovoru napada tu partiju, a posebno njezinog veterana, Karla Kautskog, još žešće nego u svom prvom članku. Nije riječ ni o kakvim osobnim pitanjima. Braneci Kautskog ja branim njemačke socijaliste-minoritere, koji su po mom uvjerenju pravi revolucionari i internacionalisti; ja branim nešto što je još važnije: principe jedinstva svih revolucionarnih socijalističkih snaga.

Kao prvo, drug W. A. M. M. ne citira Kautskog u potpunosti. Ne citirati u potpunosti znači davati nepotpun prikaz a često i falksifikat autorove misli. W. A. M. M. citirao je nekoliko redaka iz Kautskovog prvoga članka nakon izbijanja rata. Ali izostavljeni je dio vrlo važan:

»No ovaj rat je prouzročio nama isto toliko teškoća kao što je prouzročio generalštabu, budući da se rat vodi na više frontova. *On nije samo rat protiv ruskog carizma, već i protiv francuske i britanske demokracije* [...] *I nama je potpuno jasno da se nekim ljudima može učiniti kako je ovaj ili onaj potez naše partije pogrešan.*« (Podvukao D. P.)

Taj je članak napisan svega četiri dana poslije glasanja 4. kolovoza 1914. Ne razara li on moralni položaj parlamentarne grupe koja je nastojala uvjeriti mase da taj rat predstavlja revolucionarni rat protiv evropske reakcije predvođene ruskim carizmom? Marksistički veteran bio je prvi koji je udario disonantni akord u patriotsku harmoniju Nijemaca.

Drug W. A. M. M. čini još veću nepravdu Kautskom citatom iz njegovog članka napisanog 28. kolovoza 1914. u kojem Kautsky govori o glasanju za ratne kredite, i njemačkih, i francuskih i engleskih socijalista. On tvrdi da je Kautsky opravdao njihovo glasanje za kredite, ali izostavlja najbitniju rečenicu čitavog članka koja glasi:

»Jesu li razlozi za opravdanje glasanja za ratne kredite bili izazvani prinudom i je li glasanje bilo objektivno ispravno moći će se ustanoviti jedino historijskim ispitivanjem nakon završetka rata.«

U svojoj polemici s Conradom Haenischom, socijalpatriotom, Kautsky je 19. veljače 1915. jasno izrazio svoje stanovište rekavši:

»Kad su i mase i većina socijalističkih partija, ne samo u Njemačkoj već i u Francuskoj i Engleskoj, zauzele sasvim drugi stav nego što smo očekivali, javila su se tri važna problema: 1) Kako protumačiti ovu metamorfozu? 2) Znači li to odustajanje od principa? 3) Je li ispravno? Ta tri pitanja često se zamjenjuju iako svako ima različito značenje. Kad tumačim akciju okolnostima koje su do nje dovele, to još ne znači da je akcija ispravna. Sve na ovom svijetu mora biti protumačeno, greške jednako kao i istina [...] U interesu partije ja sam odustao od polemike, *ali sam dobro pazio da se ne identificiram s počinjenim djelima.* Moja su ispitivanja bila usmjerena na prva dva problema. Kako protumačiti djelatnost masa i socijalističkih partija. Znači li to odustajanje od naših principa? Jesu li mase i socijalističke partije tim prvim korakom odbacile sve principe, ili su, čak i počinivši grešku, bile rukovođene socijalističkim idealima? O odgovoru na to pitanje ovisi što mi možemo očekivati od masa i mase od nas.«

Tu je protumačeno čitavo stanovište Kautskog. On je nastojao *interpretirati* značajne događaje, a drug W. A. M. M. smatra da ih je želio *opravdati*. W. A. M. M. izjednačava objektivnu interpretaciju učenjaka sa subjektivnim sudjelovanjem političara.

Kautsky, primjerice, smatra da ovaj rat nije isključivo imperijalistički, već da uključuje i mnoge nacionalne probleme. Tom činjenicom Kautsky, između ostalog, tumači entuzijazam masa u ratu. W. A. M. M. se tome mnogo čudi. Ali je li time rečeno da Kautsky *tumačeći* ratnički stav masa zapravo *zastupa* isto

mišljenje? Znači li to da i *Kautsky* smatra da će rat riješiti nacionalna pitanja, zato jer kaže da *mase* to vjeruju?

Kautsky je uglavnom u pravu kad promatra događaje, partije i ličnosti s rezervom i suzdržanošću. Teoretski je u pravu jer nema dovoljno dokaza na kojima bi se bazirala točna ocjena toga pitanja. Važno je, na primjer, da njemački mažoriteri — za koje ja lično nemam nikakvih simpatija i koje ni u snu ne bih branio — neprestano tvrde kako su u predvečerje rata poslali svog sekretara Müllera u Pariz da bi francuskim socijalistima sugerirao kako je potrebno da u slučaju izbivanja rata obje partije glasaju protiv ratnih kredita, ali da su Francuzi odbacili taj prijedlog. Ja ne tvrdim da je to istina; ja sam čak uvjeren da to nije istina; ali važno je da se istina ustanovi. Kako možemo suditi o djelatnosti pojedinih partija i pojedinaca ako nam nedostaje najosnovnija informacija?

Taktički je Kautsky još više u pravu. Kakva je korist od svađe? Naš zadatak nije da budemo *suci*: to ostavljamo historiji. Mi smo *borci*, i u ova strašna vremena pred nama su važniji zadaci: borba za mir i istovremeno za naše više ideale. Zbog toga treba da tražimo ne događaje iz prošlosti koji nas razjedinjuju, već tendencije sadašnjeg trenutka koje nas ujedinjuju. To je razlog što smo drug Katzlerovitch i ja u Stockholmu bili protiv bilo kakve diskusije o pitanju odgovornosti za rat na Međunarodnoj konferenciji. Kad je u pitanju njemačka Nezavisna socijalistička partija na čelu s Kautskim, mi nalazimo mnogo zajedničkih crta koje nas zbližuju; štoviše, tvrdim da se njihova akcija i ideologija posve poklapaju s našom. Nije opravdano praviti velike razlike između Liebknechtove grupe s jedne strane a Haaseove i Kautskijeve s druge. Drug W. A. M. M. ne može Kautskom oprostiti što je 4. kolovoza 1914. predložio uzdržavanje od glasanja. Ali to što je Kautsky predložio upravo je ono što je Liebknecht učinio.

Općenito smatram da bi bilo mnogo korisnije kad bismo, umjesto da Kautskog s visine kritiziramo, čestito proučili njegova djela koja je taj veliki mislilac i revolucionar napisao i prije i za vrijeme rata.

Douchan Popovitch

Sekretar Srpske socijalističke partije

8.

IZ ARHIVA LABURISTIČKE PARTIJE, LONDON

Fascikl LSI 1—3

Međusavezničke konferencije 1917—1923. Izvještaji i dokumenti

17. rujan 1918, Centralna dvorana, Westminster, London, SW.

Iz Zapisnika konferencije. (Otisci za štampu)

»Imenovanje komisija.

Komisija za ratne ciljeve; 12 članova, među kojima se nalazi Dušan Popović.

Trećeg dana Konferencije Kerensky koji nije službeni delegat održao je govor optuživši oštro sporazum u Brest-Litovsku i izrazivši opasnost od boljševika

koji nasiljem dolaze na vlast. Odmah iza njega govorio je Popović: 'Socijalistička je partija Srbije protiv intervencije. Svaki je rat za osudu a u rukama kapitalističkih vlada takva će intervencija izazvati reakciju u Rusiji. Ukoliko se propusti druga interpretacija teksta, ja ću prihvatiti vojnu rezoluciju.' Donosi se rezolucija: 'Savezničke vlade podržat će ruski narod.' Rezolucija je prihvaćena jednoglasno uz jedan izuzetak — delegat Srbije glasao je protiv.

Četvrtog dana Konferencije Popović je rekao: 'Četrnaest točaka Predsjednika Wilsona ne nalazim tako besprijerodnim kao što se ukazuje. Srbiji je učinjena velika nepravda time što je zabranjen uvoz hrane. Konferencija treba da izrazi zahtjev da se ukine zabrana na uvoz hrane.'

'Nacionalistički šovinistički stav bugarskih socijalista ne treba smatrati značajnom preprekom u općim pregovorima. Pravu prepreku mogao bi predstavljati stav njemačkih mažoritera-socijalista. Ako se oni slažu s Internacionalom, to bolje. Ali pravi su predstavnici njemački minoriteri-socijalisti.'

Popović zatim glasa protiv Wilsonovih 14 točaka ali pored Grčke i Francuske nalazi se u manjini.«

Fascikel LSI 2

Br. 18. Tipkani i rukom pisani materijali, štampane stvari. Italija

Pismo S. Corrioa adresirano Gilliesu. Corrio piše da je primio telegram od Baccija u kojem obrazlaže neprisustvovanje Konferenciji i završava:

»Obavijestite Popovića o motivima našeg nedolaska.«

9.

(HENDERSONU)

25 Bernard St. WC
16-VIII-1918

Dragi građanine,

Primio sam Vaš poziv za Konferenciju dne 17, 18. i 19. rujna. Dopustite da Vam izrazim u ime SSP naše čestitke za ustrajnost, snagu i rakt, kojim ste, sigurno i lako, uklonili unutarnje i vanjske prepreke Internacionalnoj socijalističkoj konferenciji. Nikada neće biti zaboravljeno u redovima međunarodnog proletarijata, da je jedan od najvažnijih suradnika u veličanstvenom i plemenitom radu na zbližavanju naroda bio Arthur Henderson.

Što se tiče delegacije Srpske partije, ona se sastoji od druga Triše Kaclerovića, poslanika, i mene. Budući da još nije dobio dozvolu da dođe u Englesku, on je ostao u Kopenhagenu. Držim da je sada pogodan čas da se omogući njegov dolazak u Englesku. Obraćajući se Vama da za njega intervenirate, protumačit ću Vam njegov slučaj u nekoliko redaka.

Srpska vlada g. Pašića je ta koja mu ne dozvoljava dolazak. Izgovor g. Pašića za takav ilegalan, pa čak i protuustavni akt, ovaj je: drug Kaclerović, pošto je pobjegao s vojskom, parlamentom i srpskom vladom u listopadu 1915, vratio se u okupiranu Srbiju nakon boravka u Švicarskoj od nekoliko mjeseci. Srpska vlada ga optužuje da je neprijateljski agent, čak i izdajnik. Međutim, samo

je po sebi jasno da je drug Kaclerović daleko od špijunaže i izdaje. Vrativši se u okupiranu Srbiju moguće je da je počinio političku grešku ali su njegovi motivi bili vrlo jasni i poštenu. Nakon nekoliko pokušaja da organizira parlamentarnu opoziciju i stavi vladu pod kontrolu parlamenta — jednu vrlo reakcionarnu i korumpiranu vladu — nastojanja koja su, zahvaljujući inerciji buržoaske opozicije, na žalost ostala bezuspješna, drug Kaclerović, s bolom osjetivši da ne može ništa učiniti za Srbiju u emigraciji, sačinio je plan da se vrati u svoju zemlju i učini nešto za okupiranu Srbiju.

Nakon dosta kolebanja Austrija mu je dala dozvolu da uđe u Srbiju. To je bilo dozvoljeno zahvaljujući činjenici što naša partija nikada nije zastupala militantnu politiku i, prije svega, zahvaljujući intervenciji Viktora Adlera, koji ima velik utjecaj u Beču.

Na vrativši se u Srbiju, drug Kaclerović se nakon nekoliko mjeseci našao u konfliktu s brutalnim zavojevačem i postao vrlo sumnjiv vojnoj upravi u Srbiji. Posljedica toga bila je da su ga zatvorili i u zatvoru je ostao *pet mjeseci kao agent srpske vlade!* Samo zahvaljujući konferenciji u Stockholmu i intervenciji Viktora Adlera konačno je pušten iz zatvora i uspio je da zajedno sa mnom pobjegne iz Srbije da bismo pošli u Stockholm.

Pošto se našao u Stockholmu, što je učinio taj čovjek kojega sada srpska vlada osuđuje kao neprijateljskog agenta? Zajedno sa mnom uručio je, kako je poznato, drugu Huysmansu Memorandum o stanju u okupiranoj Srbiji, koji predstavlja snažnu optužbu protiv austro-ugarskih i bugarskih vlasti. I dok je nas austro-ugarska i bugarska vlada napadala kao agente srpske vlade, zbog naše akcije u Stockholmu, srpska vlada nam je odbila izdati putne isprave za Englesku, optužujući nas kao austrijske i bugarske agente! Takva je logika srpske vlade. Zahvaljujući Vašoj intervenciji u veljači 1918. meni je izdana putna isprava za London. Što se Kaclerovića tiče, njemu je to taj put odbijeno. Kad je jedan od lidera buržoaske opozicije, bivši ministar, g. Prodanović postavio srpskoj vladi pitanje u pogledu Kaclerovića i zatražio da mu vlada izda pasoš, g. Pašić je odgovorio da je on optužen za neprijateljsku špijunažu i zbog toga mu je pasoš odbijen! *Za svakog razumnog čovjeka to bi naprotiv bio imperativni razlog da mu se odobri pasoš, kako bi se omogućilo da ga se izvede pred njegove suce, kao što to zahtijeva drug Kaclerović.*

To je dokaz da su argumenti srpske vlade potpuno neistiniti. Pravi razlog odbijanja putnih isprava drugu Kacleroviću je ovaj: nedjela srpske vlade tako su brojna da se ona boji jednog apsolutno nepristranoga socijalističkog poslanika koji bi imao energiju i sposobnost da otvoreno optuži zločince koji sjede na ministarskim stolicama. Ja, *koji nemam parlamentarni imunitet*, pa prema tome ni mogućnost da govorim, nisam opasan za srpsku vladu i zato je meni dozvoljeno da dođem. Drug Kaclerović je u mogućnosti da optuži vladu, i to je jedini razlog da se njemu ne dozvoli dolazak. U ovom času se, međutim, pruža vrlo dobra prilika da drug Kaclerović dođe i zato se obraćam Vama, građanine Henderson, nadajući se da ćete Vi biti branilac jedne apsolutno pravedne i moralne stvari.

Uz srdačne pozdrave, Vaš

Douchan Popovitch
Sekretar Srpske socijalističke partije

10.

(MIDDLETONU)

26 Bernard St. WO
16-VIII-1918

Dragi druže Middleton,

Hvala Vam za poziv na rujansku Konferenciju.

Srpska se delegacija sastoji, kako je poznato drugu Huysmansu, od Triše Kaclerovića i mene. Kaclerović je u Kopenhagenu, jer mu srpska vlada još uvijek odbija izdati pasoš.

Protumačio sam Hendersonu slučaj Kaclerovića u današnjem pismu i zamolio ga za intervenciju Laburističke partije za druga Kaclerovića. Molim i Vas, druže Middleton, da date podršku toj pravednoj stvari.

Ako Kaclerović ne dobije ni ovom prilikom pasoš, ja ću biti jedini predstavnik srpske partije na Konferenciji.

Sa srdačnim socijalističkim pozdravima,

Vaš

Douchan Popovitch
Sekretar Srpske socijalističke partije

Pisma Arthuru Hendersonu i Jimu Middletonu (Dokumenti br. 9 i 10) dva su rukom pisana pisma na francuskom jeziku i nalaze se u Arhivu Laburističke partije u Londonu, Fascikl LSI 2 pod zaglavljem: Br. 18. *Tipkani i rukom pisani materijali, štampane stvari. Švedska i Srbija*

»Predstavnik Srpske socijalističke partije na Međusavezničkoj konferenciji. Korrespondencija A. H.¹ i J. S. M.² s Dušanom Popovićem, London, WC, sekretarom S. S. P., naročito u vezi s odbijanjem pasoša Triši Kacleroviću, trenutno u Kopenhagenu, drugom delegatu Srbije. Bilješka Huysmansa³ A. H.-u o položaju Kaclerovića. Pisma Popovića na francuskom uz prijevod na engleski.«

11.

Odlomci članka

THE WORKERS' DREADNOUGHT, 28. IX 1918.

Internacionala

Međusaveznička radnička i socijalistička konferencija održana u Centralnoj dvorani u Westminsteru od 17. do 20. rujna 1918.

¹ A. H. Arthur Henderson, lider Laburističke partije.

² J. S. M. John S. Middleton, njegov sekretar.

³ Ove bilješke nema u fasciklu.

Inercija pacifista

Atmosfera konferencije otežala je pod teretom razočaranja i da je čitav svijet bio prisutan, velik dio reputacije bio bi otišao u nepovrat u toku konferencije. Longuet, koji uživa glas prvorazrednog pacifista među socijalistima Antante, dopustio je da sve važne odluke prođu bez ikakvog odupiranja ili je otpor bio tek mlak i polovičan. Ustao je da bi održao strastven govor tek pred kraj konferencije kad je već bilo prekasno da utječe na njezin tok. U potpunosti ga je zasjenio i taktičkom mudrošću i istinskom vjerom u principe mladi i razmjerno nepoznat srpski delegat Doushan Popovitch koji se upustio u hrabru i osamljenu borbu. Samo i jedino on naglašavao je principe socijalizma između rolkih delegata i njegovu će borba uroditi plodom u budućnosti. Merrheim se izolirao u neprijatnoj tišini.

Invazija Saveznika u Rusiju

Komisija za Rusiju predložila je ovu rezoluciju:

Ova Konferencija šalje izraze najdubljeg suosjećanja radničkim i socijalističkim organizacijama Rusije, koje, pošto su pobijedile vlastiti imperijalizam, nastavljaju nezaustavljivu borbu protiv njemačkog imperijalizma.

Konferencija smatra da Sporazum u Brest-Litovsku, ako se održi, predstavlja najozbiljnije kompromitiranje budućnosti svjetske demokracije. Ona poziva radnike savezničkih zemalja da odbiju priznavanje Mirovnog sporazuma koji ne osigurava punu slobodu narodu Rusije.

S druge strane upozorava radnike savezničkih zemalja na veliku opasnost politike intervencije u Rusiji, koja — umjesto da daje podršku naporima demokratske Rusije — favorizira reakcionarne tendencije kojima je cilj ponovno uspostavljanje monarhije, i čak i pod izgovorom da se bori protiv boljševizma, treba da posluži reakciji protiv socijalizma i demokracije.

Konferencija unaprijed izjavljuje da radnička klasa zapadnih demokracija ima dužnost da takvoj politici pruži otpor bez ograničenja.

Belgija: Huysmans, Vandervelde
Francuska: Longuet, Renaudel
Velika Britanija: Henderson, Hill
Srbija: Popovitch

Popovitch je izjavio da u ime srpskih socijalista mora glasati protiv rezolucije. Apsurdno je da socijalisti kažu kapitalističkim vladama: »Vodite rat ali ne za svoje interese, već za interese nas socijalista.« Srpska je partija protiv svakog oblika intervencije, jer nema dobrih intervencija i dobrih ratova; svi su ratovi zli. U rukama kapitalističke vlade intervencija, ako uspije, ponovo bi uspostavila reakciju. Socijalistima se govorilo da će, ako podupru svoje vlade u vrijeme rata, vlade podržati njihove socijalističke ciljeve; rezultat je bio tajni sporazumi, poput Talijanskog sporazuma koji su podržali talijanski reformisti, ovdje prisutni. (Talijanski reformisti pokušavaju nadglasati govornika, praksa koju su snažno provodili u toku čitave konferencije.) Popovitch je izrazio duboko žaljenje u povodu izvještaja da su boljševici pogubili tisuće ljudi i dodao da su kapitalističke vlade umorile milijune. Završio je izjavivši da je Vandervelde, ako želi da se prihvati njegova interpretacija rezolucije, trebao da odustane i prihvati američki amandman.

Nakon Popovitchevog govora koji je doveo do urnebesna u dvorani i u kojem je jasno izrazio stanovište socijalista kako to još nije izrečeno na Konferenciji, postalo je očigledno da kompromisna rezolucija ne može proći bez suprotstavljanja kao što je bio slučaj s rezolucijom o Austrijskoj noti. Albert Thomas koji je nakon govora Kerenskog — mada je on, Thomas, za »borbu do pobjede« — rekao da se moramo izjasniti protiv boljševika jer se moramo izjasniti protiv »doktrine nasilja«, protestirao je protiv Longueta koji je »naš tekst rezolucije interpretirao na svoj način«. Na to je Williams, predstavnik Sindikata britanskih muzičara, predložio da se rezolucija vrati Komisiji. Tako se postupilo i rezolucija se sutradan pojavila sa posljednjim pasusom sročnim na ovaj hipokritičan i pomirljiv način:

Konferencija je mišljenja da u suglasnosti sa članom 6 u Četrnaest točaka Predsjednika Wilsona sadašnja nastojanja savezničkih vlada da podrže ruski narod moraju biti rukovođena samo iskrenim nastojanjem da se sačuva sloboda i demokracija unutar sredenog i trajnog svjetskog mira u kojem će se zauvijek osigurati pozitivni rezultati revolucije.

To su prihvatili svi članovi Komisije uz izuzimanje Popovitcha, srpskog delegata, što treba da uzmu do znanja oni koje Komisija predstavlja.

Ratni ciljevi i uzroci

Pri izvještaju Komisije o ratnim ciljevima Popovitch, srpski delegat, ponovo je bio jedini otpadnik.

Izvještaj počinje slaganjem sa Američkom federacijom rada da je ovaj rat:

»konflikt između autokratskih i demokratskih institucija; sukob između principa neovisnog razvoja slobodnih institucija i principa samovoljne kontrole vlade od pojedinih skupina i pojedinaca sa sebičnim interesima«.

Nadalje Konferencija zahtijeva da se:

»pruži podrška savezničkim zemljama u usmjeravanju svih raspoloživih izvora prema istjerivanju oružanih snaga Centralnih sila iz teritorija naroda koje su okupirali. Također da se tim oružanim snagama odupru sve dok one provode zapovijedi ili se suglašavaju s militarističkim autokratskim vladama Centralnih snaga, koje ugrožavaju opstanak samoupravnih naroda.«

Frazeologija toga teksta naravno je Gompersova.

Četrnaest točaka Predsjednika Wilsona

Izvještaj je zatim predložio prihvaćanje Četrnaest točaka Predsjednika Wilsona. Popovitch u ime Srbije protestirao je da te točke ni u kom slučaju nisu tako besprijeorne kako se pokušava prikazati. Srpski socijalisti žele republičku federaciju balkanskih naroda koji su historijski jedan narod. Samo socijalistička vlada pomoću radničke klase može ih osloboditi. Popovitch se, također, potužio da je britanska vlada učinila njegovom narodu veliku štetu zabranivši uvoz hrane u Srbiju pod izlikom da bi Austro-Ugarska i Bugarska zaplijenile hranu za svoje potrebe. Belgija nije doživjela takav okrutni postupak. On nikako ne simpatizira s vladama Austro-Ugarske i Bugarske ali njegovo vlastito iskustvo svjedoči da nisu konfiscirali Srbima hranu, već da su, naprotiv, slali hranu u okupiranu Srbiju.

Propast Internacionale

Konferencija izražava duboko žaljenje što odgovor njemačkih mažoritera — mada njihovo publicirano pismo izražava pristanak da prisustvuju na Internacionali — ne prihvaća londonske prijedloge i, štoviše, ne prihvaća službeno ni neutralne prijedloge kao osnovicu razgovora. Sve dok te točke ne naiđu na odgovor, one predstavljaju prepreku za održavanje međunarodne konferencije. Popovitch je rekao: »Uvjerem sam da njemački socijalisti-mažoriteri predstavljaju samo formalnu većinu a da su minoriteri prava većina. Ako sačekamo da njemački mažoriteri daju zadovoljavajući odgovor, imat ćemo mir prije konferencije. Ukoliko se konferencija održi a njemački mažoriteri ostanu osamljeni u svojoj tvrdoglavosti, ne mari!«

Mudre riječi, ali svi su šovinisti u svim zemljama tvrdoglavi poput onih u Njemačkoj. Bourdenonov amandman je propao sa 65 glasova naprama 25.

12.

THE CALL, 17. X 1918.

Douchan Popovitch teško bolestan

Sa žaljenjem javljamo da naš cijenjeni drug Douchan Popovitch, sekretar Srpske socijalističke partije, leži teško bolestan u bolnici u Londonu. Na njemu su već izvršene dvije operacije: prva zbog upale slijepog crijeva, a druga zbog dodatnih internih oboljenja i on se trenutno nalazi u kritičnom stanju. Naši čitaoci i članovi Britanske socijalističke partije pridružuju se u nadi da će naš drug prebroditi bolest i uskoro oporavljen nastaviti u punom zdravlju svoju djelatnost.

13.

THE CALL, 24. X 1918.

Douchan Popovitch

S veseljem javljamo da smo na naš upit u bolnici u utorak navečer dobili ohrabrujuće vijesti da je u stanju druga Douchana Popoviticha nastupilo lagano poboljšanje.

14.

OVJERENI PRIMJERAK SMRTOVNICE

U smislu Zakona o registriranju rođenja i smrti iz godine 1953.

Matični okrug: Sv. Giles									
1918. Smrt na području općine Sv. Giles, Blommsbury, grofovija London.									
Broj	Mjesto i datum smrti	Ime i prezime	Spol	Starost	Zanimanje	Uzrok smrti	Potpis, srodstvo i adresa osobe koja daje informacije	Datum registriranja smrti	Potpis matičara
265	osmi studeni 1918, Francuska bolnica, Shaftesbury Avenue	<i>Douchan Popovitch</i>	muš.	33 god.	26 Bernard Street W.C. novinar	1. Akutni appendicitis 2. Peritonitis Utvrdio: Dr. J. Browsy	Z. Ostoich Prisutan kod smrti 48 Torrington Squar W.C.	četnaesti studeni 1918.	W. D. Parkhouse Matičar

Ovjeravam da je to vjerni primjerak izvotka iz matične knjige koja se nalazi na čuvanju kod mene:

W. Doidge, glavni matičar
11. II. 83.¹

15.

WORKERS' DREADNOUGHT, 9. XI 1918.

Srpski socijalisti i rat

Drug Doushan Popovich, sekretar Srpske socijalističke partije, objavio je dugački članak u *Populaire de Paris*. On ističe da su od samog početka rata sve grane srpskog radničkog pokreta zauzele neprijateljski stav prema ratu, jer su smatrale da najbolje služe Internacionali ako se zauzmu za što brže sklapanje mira.

»A kako stojimo prema napadu na svoju domovinu?« kaže Popovich. »Nije nam izmakla ta činjenica. Ali dva su načina da se obrani domovina. Jedan je onaj na koji su se socijalisti udružili sa svojom buržoazijom i na taj način razorili Internacionalu, koja može djelovati samo onda kad svi njezini udruženi članovi zastupaju zajedničku akciju [...].

¹ Dokument je izdan u općini Camden u Londonu, na čije je područje prešla prvobitna općina Bloomsbury, na moj zahtjev, i vrijedi kao original. (Nap. N. Y.)

Na sreću, socijalizam nije mrtav. Istovremeno dok se čini da se loše piše socijalizmu, kad se radnička Internacionala pričinja tek kao vizija — razbukta se ruska revolucija i tako dokazala snažnu vjeru internacionalista u socijalizam. Mi srpski socijalisti želimo oslobođenje svih naroda, ali to treba da bude djelo tih samih naroda, što će reći, posljedica revolucionarne akcije proletarijata. Rat neće postići ništa u tom smjeru. Eto, zbog toga mi simpatiziramo s onima koji se protive ratu, svugdje u svijetu. Zato smo pozdravili rusku revoluciju koja je predstavljala revoluciju protiv rata a za mir. Ruska revolucija je postala veliki zbor svih onih koji se bore za novu Internacionalu. Zbog toga smo bili za Stockholmsku konferenciju. Zbog toga smo spremni da podupremo svaki politički pokret koji će nastojati prema miru svih naroda.«

Obaviješteni smo da drug Popovich leži teško bolestan u londonskoj bolnici. Želimo mu brz oporavak, kako bi mogao sudjelovati u izgradnji Treće internacionale.

A. S.

16.

THE CALL, 14. XI 1918.

DOUCHAN POPOVITCH

Sa žaljenjem javljamo da je naš drug Douchan Popovitch, sekretar Srpske socijalističke partije, umro u Francuskoj bolnici, Shaftesbury Avenue u Londonu, prošlog petka ujutro.

* * *

Douchan Popovitch je mrtav. Umro je prerano sa 33 godine, nakon užasnih patnji, ostavivši ženu i malo dijete u Beogradu.

Rođen je u malom gradu Užice, studirao pravo i kasnije se potpuno posvetio ostvarenju socijalizma. Bio je čovjek neobično odlučan, živahan u razgovoru i jake, nezavisne volje. Preveo je »Financijski kapital« dra Hilferdinga i druga djela na srpski jezik i napisao niz pamfleta. Iako razmerno mlad, Popović je gotovo deset godina bio urednik »Radničkih novina« a zatim je izabran za sekretara Srpske socijalističke partije. Poput većine naših srpskih socijalista bio je iz temelja marksist i jedan od najsposobnijih predstavnika marksističke teorije i prakse što ih je Srbija dala.

Nakon velike katastrofe 1914. godine, položaj srpskih socijalista bio je naročito težak. Ali za Popovitcha postojao je samo jedan stav prema međunarodnim socijalistima. Kako on sam reče: »Za nas je rat između Srbije i Austro-Ugarske predstavljao početak evropskog konflikta i svjetskih sukoba. Smatrali smo da je rat prouzročen kapitalizmom koji je gotovo dosegao krajnje granice svoje ekspanzije i nastojao ovako barbarskim metodama riješiti probleme prouzrokovane sukobima što ih je on sam stvorio. Naša dužnost kao članova Internacionala bila je jasna: obraniti Internacionalu i obraniti čovječanstvo napadom na rat.« Popovitch je spoznao imperijalističke ciljeve svih zaraćenih strana i napao ih svom svojom snagom.

U toku 1915. godine »Radničke novine« zabranjene su ali su ubrzo ponovo rođene pod imenom »Budućnost«. Taj je list pao pod snažnu cenzuru i oštre na-

pade srpske buržoazije. Za vrijeme užasnog povlačenja srpske vojske 1915. godine, Popovitch je ostao u Beogradu, ali je list prestao izlaziti. Neko je vrijeme proveo u zatvoru austrougarskih vlasti, ali je nakon protesta dra Viktora Adlera pušten na slobodu. Kad je 1917. zakazana Stockholmska konferencija bio je izabran da zajedno s drugom Katzlerowitchem prisustvuje kao delegat Srpske socijalističke partije. Stigavši u Stockholm izdali su oštru optužbu nasilja što ih je austrougarski i bugarski militarizam počinio u Srbiji. Hrabra podrška internacionalnim socijalističkim principima koju je durg Popovitch pružio na nedavnoj Konferenciji socijalista Antante i radničkih partija još je svjež u našem sjećanju. Napadao je socijalpatriote bespoštedno i svuda i do posljednjeg svoga daha bio je uvjeren da oslobođenje potlačenih naroda može biti jedino rezultat koordinirane međunarodne borbe proletarijata protiv kapitalističkog režima.

Smrću Douchana Popovitcha ne samo radnici Srbije već čitavog svijeta gube istinskog i odanog druga. Počivao u miru.

Z. Ostojich

17.

THE HERALD, 16. XI 1918.

DUSHAN POPOVICH

Na početku rata pogiba Jean Jaurès, a sada, potkraj rata, zatekla nas je smrt Dushana Popovicha, koja je jednako velik udarac za Srbiju kao što je umorstvo Jaurèsa bilo za Francusku. Sekretar Srpske socijalističke partije i urednik srpskih Radničkih Novina, Dushan Popovich bio je predodređen za vodeću ličnost nove ere u Srbiji. Nitko nije bio jače zainteresiran za borbu za ispunjenje ideala Federativne Balkanske Republike kao jedine moguće solucije nacionalnog problema. Njegova smrt predstavlja gubitak ne samo za Srbiju, ne samo za Balkan, već za čitavu Internacionalu.

18.

THE WORKERS' DREADNOUGHT, 16. XI 1918.

DOUSHAN POPOVITCH. SJEĆANJE

One večeri prije nego što će oboliti, Popović i ja smo sjedili kraj kamina do kasno u noć. Rekao je da će otići pješice do svojeg stana. Zavali se duboko u stolicu i pričao zatvorenih očiju. Motrio sam ga pažljivo i učinio mi se umoran. Razgovarali smo o svačemu: o promjenama koje je izazvao rat i koje će se još dogoditi, o Internacionali i o njezinoj propasti kao službenoj ustanovi, o mržnji između Srba i Bugara, o finansijskim makinacijama pokojnog crnogorskog kralja, o velikoj privrženosti dra Adlera, vođe austrijskih socijalista, svome sinu koji je za vrijeme ovog rata ispalio prvi hitac u obranu pravde, o humanom postupku austrijskih vojnika prema srpskim zarobljenicima, o Trockom kojega je dobro poznavao i štovao i o mnogim drugim stvarima koje su nam prirasle srcima.

Smijali smo se Gompersovoj tvrdnji kako govori u ime čitavog organiziranog radničkog pokreta Amerike, rugali se nekome čije ime neću spominjati. Ustali smo, ugovorili sastanak do kojeg nikada neće doći, i ja sam ga otrpazio kroz mračne ulice crne noći. Rastao sam se s njim, a da toga nisam bio svjestan, za- uvijek, ne misleći tada kako će za nekoliko dana silnom brzinom, bolji od nas dvojice biti tek hladna zemlja.

Sutradan, 9. listopada, naglo je obolio i prevezen u Francusku bolnicu. Deset dana nakon toga napisao mi je: »Operiran sam na tumoru abdomena. Operacija je bila teška i opasna i ništa još nije izvjesno. Piši mi da me malo razonodiš, a u prvom redu zanimljive političke novosti. Uruči moje najtoplije pozdrave našoj dragoj drugarici Pankhurst.«¹

U zoru prošlog četvrtka nije ga više bilo.

Deset godina, sve do okupacije Srbije, Popović je u Beogradu izdavao srpski socijalistički dnevnik. Osim toga bio je godinama sekretar Srpske socijalističke partije. Ni na časak, bilo za vrijeme balkanskog rata bilo za vrijeme ovog sadašnjeg, nije spustio zastavu međunarodnog socijalizma. Nakon što su ga mjesecima zadržavali u Austriji, konačno mu je dopušteno da pođe u Stockholm na planirani međunarodni kongres, zahvaljujući zalaganju dra Adlera. Odatle je putovao u Englesku da bi sudjelovao na Konferenciji Antante.

Njegov je otac poginuo, iako je bio civilno lice, za vrijeme invazije u Srbiju. Više od dvadeset mjeseci nije primao vijesti od supruge i jedinog djeteta. Svoju nesreću podnosio je stoički a preko njegovih usana nikada nije prešla riječ mržnje.

Na posljednjoj Konferenciji Antante odlučio je prvo da slijedi primjer talijanskih socijalista i održi distancu prema konferenciji koju organizira Gompes. U posljednjem času odlučio je da ipak sudjeluje iz solidarnosti s francuskim drugovima. Ali je gorko požalio tu odluku, jer je njegovo ime, zabunom, potpisano na dvjema blagim rezolucijama što su ih donijeli potkomiteti. »U čitavom svom životu nisam iz sebe učinio takvu budalu«, rekao je uredniku ovog lista. Kasnije, istog dana, govorio je na Konferenciji i izrazio svoje pouzdanje. Od njega je dopro jedini istinski socijalistički govor za vrijeme svih zasjedanja. No bio je, dakako, u beznadnoj manjini od jednog glasa. Čak i tih dana njegov lucidni um shvatio je promjene, sakrivene političarima, koje su se već događale u Njemačkoj. Dok su ostali zahtijevali »izmjenu mišljenja« njemačkog naroda i dok su napadali njemačke socijaliste, on je govorio: »Upamtite. Vrlo je vjerojatno da socijalpatrioti više ne predstavljaju snažno krilo u Njemačkoj. Internacionalisti su sada uistinu, iako to još nije vidljivo, većina unutar partije. Djelujte u tom smislu.« Doista, u ono vrijeme to je bila vizionarska primjedba.

Budući da rat traje tako dugo, usprkos svim predviđanjima, Popović je izrazio originalnu i, po mom mišljenju, ispravnu teoriju. Rat traje tako dugo zahvaljujući industrijskoj mobilizaciji žena; u svim zaraćenim državama žene su, vjerojatno u istom broju, zauzele mjesta muškaraca koji su iz proizvodnje povučeni na frontu. Prema tome žene — naravno pod pritiskom ekonomske nužde — omogućuju produžetak klanja na bojnopolju.

¹ Sylvia Pankhurst, lijevo orijentirana engleska socijalistkinja, vatreni borac za ženska prava u tzv. sifražetskom pokretu, urednik *The Dreadnought*.

Što se tiče budućnosti Internacionale, Popović je smatrao da je treba obnoviti samo elementima ljevice; oni koji su sudjelovali u svojim vladama ili im davali podršku ne smiju više biti njezini članovi. Te svoje stavove izrazio je u *The Dreadnought*, *The Call* i u pariškom *Populaire*.

U domovini njegova socijalistička aktivnost će naglo dobiti na historijskoj važnosti i sigurno će mnogi njegovi novinski članci biti sabrani i ponovo štampani. U Londonu, gdje je unatoč činjenici što je slabo govorio engleski stekao mnoge prijatelje, u međunarodnom socijalističkom pokretu koji u njemu gubi jedan od najlucidnijih i najobrazovanijih umova, njegova će se smrt, čak i u ovo vrijeme kad je ljudski život na tako niskoj cijeni, znatno osjetiti.

* * *

Druže Popoviću, neka ti je slava sa stranica ovih novina koje radnici čitaju i vole. Umro si u stranoj zemlji ali ne u egzilu! Oni među nama koji ne vjerujemo u život na onom svijetu, već smatramo smrt tek vječnim, sudbinskim i dobrodošlim snom, šaljemo ti, zajedno sa svim ostalim drugovima, duboko potreseni, ali bez suza, naše posljednje pozdrave ljubavi, prijateljstva i drugarstva.

(Bez potpisa)

19.

THE CALL, 5. XII 1918.

Uvredljivi postupak prema hrabrom srpskom socijalistu

Među posljednjim molbama našega pokojnog druga Douchana Popovitcha bila je ta da objavimo pojedinosti o skandaloznom postupku Britanskog ministarstva vanjskih poslova prema njegovom prijatelju i suradniku, drugu T. Katzlerovitchu, i da o tome obavijestimo britanski radnički i socijalistički pokret. Drug Katzlerovitch, poznati socijalistički poslanik srpskog parlamenta, nalazi se trenutno u Stockholmu,¹ gdje je bio delegat, zajedno s Popovitchem, da kao predstavnik srpske Partije nastupi pred Holandsko-skandinavskom komisijom internacionalnog biroa. U želji da se vrati u Srbiju, drug Katzlerovitch zatražio je putne isprave u namjeri da putuje kroz Britaniju. Njegovu je molbu odbilo Britansko ministarstvo vanjskih poslova s obrazloženjem da je prema tvrdnjama srpske vlade drug Katzlerovitch njemačkog porijekla, da je špijun (vjerojatno bivše njemačke vlade), te da je u šest navrata glasao u srpskoj skupštini protiv ratnih kredita.

Prozirne optužbe kojima reakcionarna srpska vlada nastoji da sebe zaštiti od jednog agilnog socijalističkog kritičara potpuno je raskrinkao drug Popovitch neposredno pred svoju smrt, obrativši se g. Arthuru Hendersonu.

Razmotrimo te »optužbe« redom. Katzlerovitch je Srbin i srpski državljanin koji je u toku deset godina u srpskoj skupštini zastupao socijalističku partiju. Njegovi roditelji su također srpskog porijekla. Istina je da su njegovi preci stigli iz Banata, pa su prema tome, tehnički govoreći, bili austrougarski državljanini. Ali to

¹ Kaclerović se zapravo u to vrijeme već nalazio u Kopenhagenu.

se odnosi i na tri četvrtine srpskog stanovništva — na jugoslavensku nacionalnost, za čije se interese vlade Antante tako usrdno zauzimaju posljednjih godina. Pa ipak, Katzlerovitch se proglašava čovjekom »njemačkog porijekla« jer su njegovi preci došli iz srpskih pokrajina koje se još uvijek nalaze pod austrijskom čizmom. S istim opravdanjem moglo bi se osumnjičiti tri četvrtine srpske nacije. Štoviše, turska i bugarska krv teče venama mnogih Srba čiji su djedovi živjeli stoljećima pod turskom vlašću i miješali se s Bugarima. Moglo bi se čak tvrditi da je g. Paschitch, srpski ministar predsjednik, »neprijateljskog porijekla« jer je rođen u istočnoj Srbiji koja se nalazi pod snažnim bugarskim utjecajem i jer govori narječjem koje je i prije bugarsko nego srpsko. Gledajući pravo, ta je optužba apsurdna.

Popovitch je ocijenio »špijunske« optužbe protiv Katzlerovitcha kao sramotnu laž. Ako je optužba istinita, i ako srpska vlada, kako tvrdi, ima dokaze da je potkrijepi, zašto bi onda srpska vlada tražila podršku Britanskog ministarstva vanjskih poslova u sprečavanju Katzlerovichevog povratka, i na taj način izgubila šansu da ga pritvori i osudi? S jedne strane imamo navodnog »špijuna«, željnog da se vrati iz neutralne zemlje gdje je slobodan i izvan opasnosti u svoju zemlju gdje ga čekaju njegovi optužitelji. S druge strane srpska je vlada ta koja Katzlerovitcha proglašava špijunom, ali se boji da mu dopusti povratak u Srbiju gdje bi ga mogla zbog njegovog prestupa goniti.

Na treću optužbu srpske vlade nema ni pritužbe ni poricanja. Drug Katzlerovitch je za čitavo vrijeme rata dosljedno stajao na strani međunarodne radničke solidarnosti i u svojstvu člana srpskog parlamenta glasao protiv ratnih kredita. U tome je provodio deklariranu politiku Srpske socijalističke partije čije je herojsko podržavanje Stuttgartske i Baselske rezolucije za vrijeme bratoubilačkog balkanskog rata 1913. godine steklo odobravanje čitavoga međunarodnog socijalističkog pokreta.

G. Paschitchu je dobro poznato da Katzlerovitch nije špijun. Ali on se boji povratka jednog neustrašivog i nezavisnog socijalista koji bi raskrinkao reakcionarnu srpsku vladu u njezinim pravim bojama. (U vezi s tim upućujemo naše čitaoce na nemilosrdno razotkrivanje vlade g. Paschitcha koje je objavljeno u *New Europe* od 22. kolovoza ove godine.) Pozivamo britanski socijalistički i radnički pokret da protestira protiv Britanskog ministarstva vanjskih poslova kojim se reakcionarni srpski političari koriste kao svojim oružjem i nadamo se da će Izvršni odbor Laburističke partije izvršiti snažni pritisak kako bi se postiglo izdavanje putnih isprava drugu Katzlerovitchu i omogućio mu se povratak u domovinu bez uznemiravanja.

20.

Redni broj: BUR 40/270/6

DOZVOLA ZA EKSHUMACIJU

1: U smislu Zakona o sahranama, iz godine 1857. i člana 25 (20 i 21 Vic., glava 81) ovime izdajem Dozvolu za ekshumaciju posmrtnih ostataka Dusana Popovica koji se nalaze u grobu na groblju Highgate, London N 6.

2. Uvjet je ove Dozvole da se vodi računa o ovim mjerama opreza:
 - 1) Ekshumacija će se izvršiti uz dužnu pažnju i pristojnost, rano ujutro.
 - 2) Svježe, usitnjeno vapno posipat će se na sanduk, zemlju i, ukoliko se ukaže potreba, na drugim mjestima.
 - 3) Posmrtni ostaci će se spremirati u olovni ili cinčani sanduk koji će se hermetiski zatvoriti.
 - 4) Posmrtni ostaci će se potom transportirati u Beograd, Jugoslavija, i bit će ponovo ukopani.
3. Ova Dozvola ima pravomoć da se izbjegne kazna koja bi se primijenila kad bi se ekshumacija izvršila bez takve Dozvole; ona nema pravomoć da na bilo kakav način utječe na civilna prava. Ona dakle ne daje pravo da se ostaci pokopaju na mjestu gdje takva prava ne postoje.
4. Ova Dozvola ističe 20. veljače 1960.

Ministarstvo unutrašnjih poslova

Whitehall
20. studenoga, 1959.

Potpis
Jedan od vrhovnih
ministara
Njezinog Veličanstva

21.

THE TIMES, 7. XII 1959.

Ponovo sahranjen Srbin nakon 41 godine

Beograd, 6. prosinca. Posmrtni ostaci Dusana Popovica, vođe Srpske socijalističke partije koji je umro 1918. godine u Londonu, sahranjeni su jučer ovdje pošto su 41 godinu bili pokopani na groblju Highgate, nedaleko od groba Karla Marxa. Delegacija Jugoslavenske komunističke partije otputovala je u Englesku da bi izvršila ekshumaciju i prenijela ostatke u Beograd.

Reuter

SUMMARY

DUŠAN POPOVIĆ IN LONDON

In February 1918 the third Inter-Allied Labour and Socialist Conference was held in London; the Serbian Social Democratic Party was meant to send four delegates to the conference: Dušan Popović, as the Secretary of the Party, and three representatives of the dissident wing which had recently been formed in Paris. In the end things turned out rather differently: the unofficial and self-appointed delegates from Paris were only accorded the status of consultative representatives with no right to vote, and Popović arrived too late for the conference. This faintly ironic situation epitomises Popović's activities during the last few months of his life. His first concern was to paralyse the work of the Paris Committee, as the dissident members of the Serbian Social Democratic Party called themselves, which he rapidly succeeded in doing, while his other principal endeavour was to speak from the platform of the Socialist International on behalf of his party, an aim which was repeatedly frustrated. Of the three international conferences to which he was sent as a delegate, one in Stockholm and two in London, he managed to take an active part in only one, namely the London conference of September 1918, but even here his participation turned out in the end to be a series of solitary and largely fruitless initiatives on the part of a consistent Marxist amidst a throng of patriotically and nationalistically minded Socialists.

Nevertheless, from the point of view of political theory, the period of Popović's work in London between February and November 1918 constitutes the most mature and the most successful phase of his career. Although handicapped by his ignorance of English, he began, as soon as he arrived in England, to conduct a vigorous and effective campaign to free his people from occupation, to bring about the end of the war as soon as possible and to reform the political situation in Serbia after the end of the war. As Secretary of the party which at that time enjoyed great prestige in the international Socialist movement because it was the only European party whose parliamentary representatives had consistently voted against war credits, Popović was given a cordial reception by leading English Socialists, who made it possible for him to publish in their journals articles that were as lucid as they were impassioned. The present study embodies two articles by Popović published in *The Call*, and two from *The Workers' Dreadnought*. Apart from these major pieces, Popović also wrote during his time in London five well-known articles for the Paris paper, *Le Populaire de Paris*.

Dušan Popović's political activity in London was also aimed at the Marxist education of Serbian workers in exile. It consisted, on the one hand, of the correspondence he conducted with his comrades in Paris and, on the other, of talks which he either organised or gave himself in the Serbian Workers' Club in London.

During the fourth Inter-Allied Labour and Socialist Conference in London that took place from 17—20 September 1918 Popović took a very active part in two sub-committees, but when it came to the vote on the resolutions put

forward by these sub-committees, he found himself in the paradoxical situation of having to vote against them, since they did not conform to his political views. In the sub-committee on Russia he opposed the statement on a possible intervention by the Allies, pointing out that no intervention of any kind was acceptable within the framework of Socialist ideology. In the sub-committee on war aims he opposed the solution of the national problem on the basis of President Wilson's Fourteen Points, claiming that the liberation of the oppressed nations had to be preceded by the liberation of the working class.

This study publishes for the first time two letters in French addressed by Popović to the Leader of the Labour Party, Arthur Henderson, and its Organising Secretary, Jim Middleton, seeking their assistance in obtaining a passport for Triša Kaclerović, the second delegate to the Conference. The present article also reproduces two interviews with Popović printed in *The Daily News and Leader* and in *The Call*, along with a number of obituaries from the Socialist Press in England, and a notice from the *Times* concerning the removal of Popović's remains from London to Belgrade in 1959.

LIBRARY
ZAGREB
BIBLIOTEKA